

PROIECTE TRANSILVANE CA RĂSPUNS LA CRIZELE INTERNAȚIONALE DE LA ÎNCEPUTUL VEACULUI XX

Lupta comunităților lingvistice pentru autodeterminare politică, pentru dreptul de a dispune de propria soartă, începută odată cu Revoluția Franceză, nu se oprește nici după ce ‘principiul naționalităților’ a transformat în prima parte a secolului al XIX-lea harta politică a Europei. Ultimele decenii ale acestui secol readuc în scenă revendicările naționale, bazate în special pe chestiunile lingvistice și etnice, revendicări care afectează în egală măsură atât statele naționale deja constituite, cât și imperiile multinaționale. Apar, astfel, mișcări autonomiste în Catalonia și Țara Bascilor, în Marea Britanie mișcarea irlandeză militează pentru revenirea la limba galică și ia naștere Sinn Fein (noi înșine), care de atunci încoace revendică independența Irlandei; curentele naționaliste, protestatate și autonomiste devin tot mai active în Italia (Sardinia), Germania (Boemia), Franța (Bretania), Suedia (Norvegia), dar mai ales în imperiile Habsburgic, Țarist, Otoman.

În Europa anilor 1880-1914 aspirațiile naționale pun sub semnul întrebării stabilitatea juridică și politică a continentului, la fel ca în perioada 1850-1870, când prăbușirea sistemului lui Metternich în ajunul Războiului Crimeii a produs aproape două decenii de conflict: războiul Piemontului și Franței împotriva Austriei din 1859, războiul pentru Schleswing-Holstein din 1864, războiul austro-prusian din 1866 și războiul franco-prusian din 1870. Sfârșitul secolului al XIX-lea repune în discuție echilibrul continental proiectat de Bismark în spirit de Realpolitik – conform acestei politici relațiile dintre state sunt determinate de puterea brută, iar cel mai puternic trebuie să triumfe.

Realpolitik – politica externă bazată pe calculul puterii și al interesului național – a făcut posibilă unificarea Germaniei, devenind astfel cea mai puternică țară din Europa. Acum, pentru prima dată, centrul Europei era destul de solid pentru a exercita presiuni asupra periferiei, iar geografia crease o dilemă insolubilă, după cum se exprimă Kissinger, argumentând că potrivit tuturor tradițiilor Realpolitik-ului era probabil să apară coaliții europene care să îngreădească puterea potențial dominantă, în creștere, a Germaniei. Din cauza poziției sale geografice, ea era permanent amenințată de ceea ce Bismark numea *le cauchemar des coalitions* – coșmarul coalițiilor ostile, vizând împresurarea sa. De fapt, încercând să se protejeze împotriva unei coaliții a tuturor vecinilor săi, fie ei la est sau la vest, Germania îi și amenința pe fiecare în parte, grăbind formarea acestor temute coaliții.

Sistemul internațional s-a modificat, însă, exact în sensul acestor temeri ale noii puteri continentale și Europa a început să fie măcinată de două mari seturi de animozități: dușmănia dintre Franța și Germania, și ostilitatea

crescândă dintre imperiile austro-ungar și țarist¹. Curând aceste antagonisme se transformă în alianțe diplomatico-militare adverse: Tripla Alianță și Tripla Înțelegere, care pe fondul luptelor pentru autodeterminare a națiunilor demonstrează că ordinea internațională era tot mai greu de păstrat.

Intensificarea mișcărilor naționale are loc într-un context cu totul diferit de cel dinaintea anilor 1880: așa cum imperialismul tribal a răsărit din ambițiile frustrate ale țărilor care nu-și primiseră partea în expansiunea neașteptată a anilor optzeci, tot astfel tribalismul a apărut ca naționalismul acelor popoare care nu participaseră la emanciparea națională și nu-și realizaseră suveranitatea într-un stat național². Hannah Arendt observă că ori de câte ori cele două frustrări se întâlneau, ca în Austro-Ungaria multinațională și în Rusia, mișcările pannaționaliste își găseau în chip firesc solul cel mai fertil. Mai mult, întrucât Monarhia Dualistă adăpostea atât naționalități iredentiste slave, cât și germane, panslavismul și pangermanismul s-au concentrat încă de la început spre distrugerea ei, iar Austro-Ungaria a devenit centrul real al mișcării pannaționaliste³. Astfel, concepția despre națiune are tendința să evolueze, atât în cazul națiunilor constituite, cât și în cazul celor care abia aspiră spre acest ideal, de la patriotism la naționalism, de la sentimentul de apartenență la o entitate politico-juridică la un sentiment de respingere a celorlalți⁴.

Variabile și parametri în sistemul internațional de la începutul secolului XX

Evenimentele din jurul anului 1900 precipită diplomațiile europene, multe date se schimbă, se fac multe calcule, precauțiile actorilor sunt, însă, legate doar de rolul pe care îl joacă fiecare și de locul pe care și-l pregătește fiecare în parte. Pentru a analiza tabloul în mișcare al perioadei care precede și pregătește primul război mondial propunem în continuare o schemă care să determine variabilele și constantele care intră în jocul relațiilor internaționale. Variabilele unui sistem sunt izvoarele schimbării, valorile lor fluctuează în funcție de reacțiile indivizilor, colectivităților și instituțiilor față de desfășurarea evenimentelor, după definiția lui Rosenau⁵, în vreme ce parametrii (constantele) își au originea în deprinderi împământenite și în rațiuni ce țin de istorie. Parametrii, pe lângă faptul că sunt de durată, impun

1 Henry Kissinger, *Diplomația*, trad. Mircea Ștefănescu, Radu Paraschivescu, București, ALL, 1998, p.122-123.

2 Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, trad. Ion Dur, Mircea Ivănescu, București, Humanitas, 1994, p.302.

3 *Ibidem*, p.303.

4 Jean Michel Galliard, Anthony Rowel, *Histoire du Continent Européen*, Paris, Edition du Seuil, 1998, p.243.

5 James Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton, Princeton University Press, 1990, p.64-66.

aceleași condiții tuturor componentelor sistemului și – prin aceasta – stabilesc limitele între care acționează variabilele. Parametrii unui sistem constituie sursele continuității – normele, procedurile și instituțiile apărute și testate printr-o lungă experiență, ce reprezintă așa-zisele ‘dictate ale istoriei’ și care, astfel, exercită presiuni împotriva oricăror evoluții care ar putea determina transformări fundamentale. Altfel spus, parametrii sunt regulile de bază și principiile organizatorice ale unui sistem, cele ce stabilesc obiectivele, mijloacele și resursele la îndemâna celor ce joacă un rol în sistem, inclusiv mecanismele de constrângere. Cea mai mare parte a activităților desfășurate în majoritatea sistemelor se conformează – de cele mai multe ori – regulilor și, în felul acesta, dau forță parametrilor sistemului. Asemenea activități pot produce modificări în viața membrilor sistemului dar tot ele sunt cele ce mențin și structurile sistemului. De obicei inerția ce caracterizează parametrii sistemului predomină asupra inițiativelor și aspirațiilor spre mai multă variabilitate. Consultând o literatură diversă, Zinnes a identificat un număr de șapte variabile esențiale pentru funcționarea oricărui sistem internațional: I) numărul de națiuni; II) distribuția puterii între națiuni; III) obiectivele națiunilor; IV) tipurile de guvernare și factorii de decizie din cadrul națiunilor; V) reglementările și obiceiurile ce domină în relațiile dintre națiuni; VI) tiparele relațiilor ce au loc între națiuni; VII) percepțiile națiunilor una despre cealaltă⁶.

În perioada care precede primul război mondial (la fel ca și în perioada celei de-a doua conflagrații), variabilele devin predominante: numărul națiunilor care luptă pentru autodeterminare este în creștere, soluțiile căutate de acestea modifică treptat cutumele relațiilor interstatale, reglementările existente în sistemul european de securitate sunt date peste cap, iar confruntarea devine tot mai mult metoda standard a diplomației, pentru că „echilibrul puterii menținuse libertățile statelor, nu pacea Europei”⁷. Minoritățile din imperiile Austro-Ungar, Rus și Otoman erau tot mai nemulțumite de situația în care se găseau, iar în proiectele lor de autodeterminare au început să angreneze și masele care în această perioadă deveniseră conștiente de identitatea lor națională. Mișcările naționale favorizează și accentuează variabilele provocând în același timp o relaxare a parametrilor care nu mai pot menține status quo-ul de până atunci. La finele primului deceniu al secolului XX, echilibrul de forțe degenerase și provocase formarea unor coaliții ostile a căror rigiditate, după cum notează Kissinger, era egalată doar de disprețul nesăbuit pentru consecințe cu care fuseseră înființate. Rusia era legată de o Serbie mustind de facțiuni naționaliste și chiar teroriste și care, neavând nimic de pierdut, nu manifesta nici urmă de interes față de riscurile unui război generalizat. Franța îi dăduse

6 Dina A. Zinnes, „Prerequisites for Study of Sistem Transformation”, în Ole R. Holsti, Randolph M. Siverson și Alexander L. George (coord.), *Change in the International System*, Boulder, Colorado, Westview, 1980, p.9-13.

7 Henry Kissinger, *op. cit.*, p.147.

carte albă unei Rusii nerăbdătoare să-și recapete prestigiul și stima de sine după războiul ruso-japonez. Germania făcuse același lucru pentru o Austrie dornică până la disperare să-și protejeze provinciile slave de agitația pusă la cale de Serbia, la rândul ei sprijinită de Rusia. Analiza aceluiași Kissinger ajunge la concluzia că „națiunile europene își îngăduiseră să devină prizonierii unor clienți balcanici fără scrupule”⁸.

„Marele Război a fost consecința inevitabilă a încurajărilor oferite de Germania Austro-Ungariei în politica ei de penetrare în Balcani, combinată cu marea idee pangermană a unei ‘Europe de Mijloc’ germanizate. Pe vremea lui Bismark așa ceva nu s-ar fi întâmplat nici în ruptul capului. Ceea ce a avut loc a fost rezultatul noii ambiții a Germaniei de a face față unei sarcini mult mai dificile decât cea a lui Bismark, în condițiile în care nu avea la dispoziție un Bismark”. (Vasiliev Tcharykow, *Glimpses of High Politics, London, 1931, p.271*)

Pentru actorii scenei internaționale a anilor 1900 contau doar acțiunile statelor, care procedau în conformitate cu interesele lor naționale, calculate în termenii condițiilor geopolitice, un punct de vedere care nu ținea cont în nici un fel de aspirațiile și proiectele cetățenilor. Această abordare, denumită în teoria relațiilor internaționale realism politic, presupune că o caracteristică intrinsecă a statelor este capacitatea de a mobiliza oamenii pentru asigurarea sprijinului necesar înfăptuirii politicii lor, lăsând la o parte fenomenele micro, care în esență nu erau luate în calcul pentru cursul evenimentelor. Liderii marilor puteri, ai începutului de secol XX, credeau că atâta timp cât statele naționale dețineau o autoritate centrală pe care o exercitau prin intermediul colectivităților macro, comportamentul la nivel micro era insuficient pentru a domina autoritatea și condițiile impuse de state și, în felul acesta, nivelul micro nu avea consecințe la nivel macro. Dezvoltarea ideologiilor naționaliste pe continentul european, precum și evoluția micronaționalismelor⁹, au determinat modificări subtile, dar care s-au

⁸ *Ibidem*, p.173.

⁹ În resentimentul naționalismului față de ceea ce este străin și superior celui autohton rezidă forța sa și a micronaționalismului (ca manifestare motivată și de rezistență la presiunea ‘fratelui mai mare’). După argumentarea lui Hroch, substanțialitatea oricărui tip de naționalism este dată de fenomenologia sa în care există trei faze: faza A – în care apare și se manifestă un interes pentru explorarea culturii unei națiuni, faza B – în care începe agitația naționalistă a intelectualilor ce merg mai departe cu studiul etnografic și trezesc conștiința națională, și faza C – apariția unei mișcări naționale de masă. Miroslav Hroch, „National Self-Determination from Historical Perspective”, în Sukumar Periwal, *Notions of Nationalism*, Budapesta-London-New York, Central University Press, 1995, p.65-82.

dovedit substanțiale pentru balanța echilibrului european. În istoria ultimului secol Realpolitik și-a dovedit, ignorând transformările și orientările care apăreau la nivel micro-social, de mai multe ori ineficiența. Incapacitatea strategilor începutului de secol XX de a lua în calcul interacțiunile care aveau loc la acest nivel a arătat că marile puteri reușiseră să transforme o criză balcanică secundară într-un război mondial.

Autodeterminare, autonomie, federalism

În Cisleithania, cea mai gravă problemă era conflictul germano-ceh din Boemia¹⁰. Deși germanofonii erau în defensivă, cei care au făcut să eșueze negocierile din 1890 au fost Tinerii Cehi. În 1897, când contele Badeni¹¹, șeful cabinetului de la Viena, a luat măsuri prin care funcționarii germani erau obligați să știe ceha, s-a ajuns la o adevărată criză de regim, pe motiv că germanii din Boemia nu fuseseră consultați. Parlamentul vienez a fost scena unor scandaluri interminabile, naționaliștii germani au pus la cale o serie de răzmerițe în imperiu, iar împăratul a ratat încă o dată împăcarea cu cehii atunci când l-a concediat pe contele Badeni. În Dalmația, sârbo-croații revendicau egalitatea limbii lor cu italiana și cereau alipirea Dalmației, precum și a portului Fiume, la regatul Croației. În Croația, în ciuda acordului din 1868 semnat între Ungaria și Croația, prin care prima dobândește un mai mare grad de autonomie¹², agitația reizbucnește odată cu formarea unui partid favorabil unirii tuturor slavilor din Sud într-o ‘Iugoslavie’ ce urma să fie asociată Monarhiei. Spre deosebire de Croația, unde o serie de partide, cum era cel al lui Starcevic¹³, aveau programe radicale îndreptate împotriva controlului Vienei cât și Budapestei, în Transilvania nu exista, însă, nici un grup care să susțină formarea unui stat independent sau unirea cu România¹⁴. Cu toate acestea, mișcarea națională din Ardeal era în anii care preced primul război mondial în căutarea unor soluții care să răspundă atât

¹⁰ Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg*, Paris, Arthème Fayard, 1990, p.484

¹¹ Kazimierz Felix von Badeni (1846-1909), aristocrat polonez, născut în Galiția, prim-ministru al Austro-Ungariei în perioada 1895-1897, cunoscut ca un susținător al naționaliștilor slavi. Numirea sa în fruntea guvernului austriac a simbolizat întreruperea controlului german asupra Imperiului Habsburgic, fiindcă în aceeași perioadă ministrul de externe și cel al finanțelor proveneau tot din aristocrația poloneză.

¹² Acordul (Nadgoba) dintre Ungaria și Croația conferă acesteia din urmă o autonomie limitată, cu un legislativ propriu (Sabor), este recunoscută drept limbă oficială croata, drapelul croat poate fi arborat împreună cu cel ungar, dar Banul, cel mai important demnitar al țării, este numit de la Budapesta, de unde sunt controlate și finanțele țării.

¹³ Ante Starcevic, președinte al Partidului Dreptății, formațiune care susținea drepturile croaților și aspira la o Croație independentă.

¹⁴ Barbara Jelavich (1983), *Istoria Balcanilor, secolul al XX-lea*, vol. II, trad. Mihai-Eugen Avădanei, Iași, Institutul European, 2000, p.77.

emancipării comunității românești, cât și provocărilor naționalismului maghiar aflat în expansiune.

„Imperiul Austriac a avut marea șansă de a transforma Europa Centrală într-un stat puternic și unitar. Însă austriecii erau, din păcate, divizați la rândul lor între un naționalism arogant pangerman și propria misiune central-europeană. Ei nu au reușit să construiască o federație a unor națiuni egale, iar eșecul lor este răspunzător de dezastrul întregii Europe. Nemulțumite, celelalte națiuni ale Europei Centrale au pulverizat Imperiul în 1918, fără a realiza faptul că, în ciuda soluțiilor sale inadecvate, el era de neînlocuit. După primul război mondial, Europa Centrală a fost transformată, prin urmare, într-o regiune a statelor mici, slabe, a căror vulnerabilitate a asigurat mai întâi victoriile lui Hitler și, în final, triumful lui Stalin. Poate că acesta este motivul pentru care aceste state par să fie întotdeauna, în memoria europeană, sursa unor pericole nepuizabile”. (Milan Kundera, „Un Occident Kidnappé ou la tragédie de l’Europe Centrale”, în *Le Débat*, 27 noiembrie 1983, tradus în Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii, Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Iași, Polirom, 1997, p.226)

În ciuda revendicărilor și a nemulțumirilor grupurilor minorităților din Monarhie, diversitatea comunităților lingvistice din Imperiul Austro-Ungar nu declanșase fenomene politice insolubile pe parcursul secolului al XIX-lea. Cosmopolitismul prinsese teren, supraviețuind iluminismului și concurând cu ideea de națiune politică în sens francez sau cu cea de etno-națiune în accepțiune germană. Au fost cazuri în care confruntările doctrinare au culminat cu războaie civile sau cu revoluții liberal-naționaliste, înăbușite prin forță militară, dar au fost și împrejurări în care elitele politice ale imperiului au discutat proiecte de reformare a statului¹⁵. Doctrina statului-națiune promovată de Franța fusese repede acceptată în regiunile Europei Centrale, urmând să joace un rol semnificativ în subminarea administrației imperiale. Astfel, dacă la nivelul politicii interstatale Austro-Ungaria se confrunta cu țări ca Franța și Germania, în interior ea avea să facă față din ce în ce mai greu nemulțumirilor venite dinspre diversele comunități lingvistice și religioase. Deosebiri de vederi politice între cele două jumătăți ale monarhiei contribuieră și ele la declanșarea crizei identitare, autoritățile de la Viena și de la Budapesta

15 Victor Neumann, „Semnificații ale gândirii politice în Europa Centrală și de Est”, în *Sfera Politicii*, nr. 46, 49, 50, 1997.

multiplicând disfuncționalitățile printr-o gestionare inefficientă¹⁶. Apetitul scăzut pentru democratizarea instituțiilor în Ungaria și eforturile de maghiarizare ale guvernelor de la Budapesta prin promovarea doctrinei naționaliste au obligat elitele comunităților din imperiu să găsească soluții de reorganizare a monarhiei.

Națiunile Europei Centrale aveau, practic, de ales între două posibilități: integrarea, pe principii democratice, într-un cadru statal mai mare, imperial, chiar federal, sau făurirea (întârziată) a națiunii în condițiile rivalității cu celelalte popoare vecine sau chiar cu cele de pe pământul țării națiunii respective¹⁷. Prima cale, cea a integrării, a avut adepți renumiți, precum prințul polonez Czartoryski, cel care și-a asumat răspunderea conducerii diplomației țariste, sau istoricul Frantisek Palacky¹⁸, marele luminător al națiunii cehe, de partea maghiară Széchenyi¹⁹, Deák²⁰ și Andrássy²¹ tatăl și de partea română Aurel C. Popovici și Vaida Voevod. Cea de-a doua cale, a stabilității independente, clădită pe suveranitatea națională, se prezenta ca o posibilitate mult mai atrăgătoare și din multe puncte de vedere mai modernă, într-o perioadă al cărei profil fusese format de Revoluția Franceză și romantism. Secolul care a urmat Congresului de la Viena a subminat treptat principiul, până atunci valabil, al legitimității dinastic-feudale, conducând apoi aproape în mod automat la o apreciere crescândă a valorilor democrației și a ideii de stat național.

I) Românii ardeleni și soluția federală

Ideea federalizării este prezentă în gândirea politică central și est-europeană încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, dar rămâne mereu o

16 *Ibidem*.

17 Pierre Kende, „Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene”, în *Altera*, nr. 7, anul IV, 1998, p.23.

18 Frantisek Palacky (1798–1876), fondatorul istoriografiei cehe moderne și influent lider al mișcării naționaliste din Boemia secolului al XIX-lea, propune în *Idea státu rakouského* (1865; „Ideea de stat austriac”) un federalism nu pe principiul naționalităților, ci pe cel al provinciilor istorice ale Imperiului Habsburgic.

19 István Széchenyi (1791-1860), scriitor și politician reformator, în scrierile sale *Hitel* (1830; „Credit”), *Világ* (1831; „Lumina”) și *Stadium* (1833) explică necesitatea modernizării economiei și problema neimplicării aristocrației maghiare în adevăratele probleme ale societății. Loial curții de la Viena, Széchenyi a condamnat încercarea Budapestei de a maghiariza teritoriile pe care le administra și susținea că libertatea generează progres economic.

20 Ferenc Deák (1803-1876), membru al Dietei de la Budapesta, apoi ministru al Justiției în perioada revoluției de la 1848. Ferenc Deák l-a convins pe Franz Joseph de necesitatea reconcilierii cu ungurii atât în conversații private cât și la negocierile oficiale. Celebru său articol „Easter Article” din 16 aprilie 1865 a formulat termenii viitorului Compromis (Ausgleich) din 1867 care a pus bazele monarhiei duale.

21 Gyula Andrássy (1823-1890), prim-ministru ungar și ministru de externe al Austro-Ungariei (1871-1879), a sprijinit crearea monarhiei duale.

tentație, o utopie intelectuală, fiindcă strategii săi nu au găsit o forță integratoare suficient de puternică pentru a se opune tendințelor centrifuge ale națiunilor din centrul continentului. Multe exemple practice demonstrează că federalismul, chiar dacă nu este o formă de guvernare superioară celor monolitice și chiar dacă nu are prea multe de oferit statelor mici și omogene cultural, cum sunt cele din această parte a Europei, poate fi un foarte bun instrument de menținere a unui echilibru democratic în competiția sănătoasă și solidaritatea benevolă dintre entitățile regionale și guvernul central, atunci când pluralismul este definitiv pentru o societate dată²². În ultimele decenii ale Monarhiei Habsburgice ideea federalistă la care au aderat mulți intelectuali ardeleni era una dintre soluțiile eficiente pentru recuperarea dimensiunilor etnice și în același timp pentru eliminarea disproporțiilor naționale din imperiu. Discuția referitoare la punerea în practică a acestui proiect implică „două serii de fapte”: una referitoare la forțele centrifuge, cealaltă la cele integratoare²³. În primul caz, remarcă Virgil Nemoianu, Partidul Social Democrat, care era unul dintre cele mai puternice partide muncitorești din Europa care precede primul război mondial, nu se mai opunea unui model transnațional, de asemenea o mare parte a burgheziei evreiești se simțea mai sigură în cadrul creat de garanțiile constituționale prevăzute de sistemul habsburgic (Nemoianu argumentează că din acest punct de vedere burghezia evreiască nu se deosebea prea mult de anumite mișcări naționale care căutau mai degrabă să obțină avantaje pentru propria elită sau pentru grupurile etnice în general decât să distrugă monarhia, de pildă slovenii sau românii, și într-o anumită măsură chiar cehii, croații și maghiarii)²⁴. În al doilea caz, forțele socio-politice care susțin unitatea sunt în general grupate în jurul tronului: „cancelaria imperială cu aura sa ceremonios protocolară constituia în Imperiul Austriac târziu unicul focar eficient de convergență a loialității civice”²⁵. Armata, burocrăția, sistemul judecătoresc, ca „embleme ale uniformității ce acopereau întreg imperiul”, aveau sarcina să „occidentalizeze popoarele negermanice, înregimentându-i pe toți, pretinzându-le supunere față de edictele coroanei”²⁶ și constituiau forțele integratoare ale imperiului. La acestea se adaugă mișcarea neoconservatoare, al cărei adept este și moștenitorul tronului, Franz

22 Peter C. Ordeshook, Olga Shvetsova, „Federalism și elaborare constituțională”, în *Altera*, anul IV, 1998, nr. 7, p. 8

23 Virgil Nemoianu, *România și liberalismele ei*, București, Edit. Fundației Culturale Române, 2000, p.111.

24 *Ibidem*, p.112.

25 Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle*, trad. Ioana Ploșteanu și Claudia Ioana Doroholschi, Iași, Polirom, 1998, p.20.

26 William M. Johnston, *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială 1848-1938*, trad. Magda Teodorescu, Iași, Polirom, 2000, p.57.

27 Printre consilierii moștenitorului tronului se numărau contele Ottokar Czernin, Milan Hodza, Alexandru Vaida Voievod, generalul Konrad von Hotzendorf, József Kristóffy și, o perioadă, contele Khuen-Hedervary, contele Jaroslav Thun, Heinrich Lammasch.

Ferdinand²⁷, mișcare menită să conserve coeziunea dublei monarhii și în același timp să modernizeze imperiul.

Proiectul propus de Aurel C. Popovici pentru federalizarea Austro-Ungariei²⁸ era un concept constituțional detaliat care ar fi urmat să înlocuiască dualismul instaurat în 1867 cu o structură federativă alcătuită din șaisprezece state, formate pe baza frontierelor etnice cu largi autonomii interne, după modelele american și elvețian. Popovici nu analizează însă, în lucrarea sa *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich*, două chestiuni vitale pentru formarea unui stat federal: capacitatea acordului federal de a se autorealiza și rolul partidelor politice în acest acord²⁹. Planul lui Popovici este totuși unic datorită ecoului pe care l-a suscitât în întreaga Europă, el fiind acceptat ca document de lucru în cercurile neoconservatoare din jurul lui Franz Ferdinand, dar și – nu în ultimul rând – pentru implicațiile sale geopolitice³⁰. Aurel C. Popovici preconiza că după federalizarea bazinului danubian și după stabilirea riguroasă a suveranităților locale, noul stat ar fi putut să se extindă pașnic prin asocierea micilor state balcanice, inclusiv a României, după modelul american³¹. În Transilvania, dar și în Vechiul Regat, au fost exprimate o serie de puncte de vedere care susțineau proiectul federalizării. *Gazeta Transilvaniei* argumentează astfel că națiunile din bazinul Dunării ar intra bucuroase sub protecția împăratului habsburgic, dacă Austria ar renunța la „principiul ei avitic divide et impera și dacă ar trata toate popoarele sale deopotrivă, așa cum îi tratează pe maghiari și pe polonezi”³², iar *Tribuna* consideră că „toate popoarele din monarhie trebuie să găsească în statul federativ garanțiile unei existențe naționale, libere și autonome”, că „Austro-Ungaria nu este și nu poate fi o putere germană sau maghiară, ci doar o putere care să reprezinte totalitatea națiunilor sale” și că

28 Aurel C. Popovici, *Stat și națiune. Statele unite ale Austriei Mari*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, trad. Petre Pandrea, reeditată la București, Albatros, 1997.

29 William M. Chandler, „Federalism and Political Parties”, în Herman Bakvis, William M. Chandler, *Federalism and the Role of the State*, Toronto, University of Toronto Press, 1987, p.149.

30 Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p.115.

31 „Aproape toate statele balcanice care se întind până la coasta Mării Egee sunt preocupate de ideea unei uniuni între ele. Cred că fiecare dintre aceste state ar fi fost bucuroase, dacă ar fi avut posibilitatea pe care o au maghiarii, să trăiască într-o uniune cu Austria. Austria trebuie prin urmare să ducă în interior o politică de cea mai largă libertate națională și de autonomie, căci numai o asemenea politică poate să-i asigure, pe de o parte, o sinceră stare de mulțumire și de devotament a propriilor națiuni, iar, pe de altă parte, poate constitui o premisă logică și cinstită a unei politici orientale dusă cu succes. (...) Uniunea Americii de Nord era constituită la început numai din 13 state. Astăzi ea se compune din 45. Și toate aceste state au venit pe urmă (...) de bună voie. De ce oare? Pentru că forța de atracție firească pe care au exercitat-o pretutindeni libertatea, autonomia și posibilitatea de dezvoltare a Statelor Unite a fost de-a dreptul irezistibilă”, Aurel C. Popovici, *op. cit.*, p.373-374.

32 *Gazeta Transilvaniei*, 7/19 mai 1898.

„au reușit maghiarii de la 1860 și până azi să împiedice federalismul, dar l-au amânat numai, căci azi el se impune, ca singura salvare a monarhiei”³³. Un imperiu organizat pe principiul naționalităților, credeau tribuniștii cu 15 ani înaintea apariției lucrării lui A. C. Popovici, „ar reprezenta o uriașă putere” care ar putea oferi un „adăpost firesc pentru națiunile lui” și „cel mai rezistent instrument” împotriva unei agresiuni din partea Rusiei³⁴. Unitatea românilor era concepută de cei mai mulți reprezentanți ai elitei românești din imperiu doar sub coroana habsburgilor, George Popovici, deputat parlamentar din Bucovina, sau Aurel cavaler de Onciul, editor al revistei *Privitorul*, care apărea în Austria, argumentau în cuvântările lor că popoarele odată eliberate de sub dominația otomană ar cădea victimă fie panslavismului, fie pangermanismului dacă nu s-ar pune sub protecția Austriei³⁵. Senatorul I. N. Șoimescu din România scria de asemenea în cartea sa *România, Rusia și Întreita Alianță* (București, 1889) că „federalismul constituțional și civilizator al austriecilor” i-ar feri pe români și pe celelalte popoare din sud-estul Europei de „unitarismul despot și mistuitor al moscoviților”³⁶. Profesorul V. A. Urechia, mulți ani președinte al Ligii Culturale a Românilor, credea în același fel, că o „Federațiune Carpato-Balcanică” ar fi de natură să garanteze existența statului român³⁷. Federalizarea Austro-Ungariei rămânea, însă, un proiect greu de realizat în condițiile politico-istorice ale epocii: absența stabilității politice, dar mai ales problematica împărțire teritorială, care ar fi trebuit să fie prima condiție care precede federalizarea³⁸, erau obstacole insurmontabile în calea reconstruirii monarhiei pe baze federaliste. Proiectul lui Aurel C. Popovici, bine documentat, inspirat pe alocuri de *The Federalist Papers* și de anumite opinii jeffersoniene³⁹, include și o serie de contradicții tipice oricărui conservatorism⁴⁰,

33 *Tribuna*, 25 februarie/9 martie 1898.

34 *Tribuna*, 10/22 februarie 1898.

35 Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei* (partea II și III), București, Silex, 1997, p.63.

36 Ștefania Mihăilescu, *op. cit.*, p.63.

37 Nicolae Cosăscescu, *Românii și slavii din Imperiul Austro-Ungar*, în „Liga Română”, București, 1898, p.641.

38 „Federația este ca o căsătorie: nu trebuie contractată în condițiile existenței unor probleme nerezolvate, deoarece prin însăși existența ei crează o perspectivă nouă și, odată cu ea, nenumărate probleme noi – deci în nici un caz nu te scutește de rezolvarea indiferent căror probleme rămase în suspensie. Orice viitoare federație va putea funcționa doar dacă în problema frontierelor se va realiza în prealabil stabilitatea minimă, care este condiția psihologică preliminară a federalizării. Națiunile se unesc în federații numai și numai atunci când fiecare dintre ele are suficient de pierdut pentru a simți nevoia securității oferite de federație”, István Bibó, „Mizeria micilor state est-europene”, în István Bibó, Jenő Szűcs, *Între occident și răsărit*, volum îngrijit de Gheorghe Popovici, trad. Gheorghe Popovici, București, Kriterion, 2000, p.80.

39 Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p.119.

40 „Contradicție exacerbată de agresivitatea verbală a lui Aurel C. Popovici. El era partizanul unui sistem statal puternic, înzestrat cu o autoritate care să-i îngăduie să

ignorând în același timp tabloul internațional al vremii în care Viena liberală era nevoită să țină seama nu doar de modelul său cosmopolit-luminist, ci și de deciziile luate la Paris, dar mai ales la Berlin. Astfel, pentru a păstra aparatele, dar și pentru a se proteja în fața expansiunii Germaniei, Austro-Ungaria acceptase în termeni destul de dezavantajoși cooperarea în cadrul Puterilor Centrale⁴¹.

Problemele dublei monarhii erau accentuate nu doar de chestiunea naționalităților, ci mai cu seamă de birocrăția supradimensionată⁴², de eșecul reformelor și criza autorității administrative. Victor Neumann demonstrează într-unul din studiile sale că percepția autorului Statelor Unite ale Austriei Mari nu intra în consonanță cu aceea a gândirii politice vest-europene nici în privința idealului de națiune, nici în privința aspirațiilor federaliste, *Die*

modeleze societatea, fiind însă în același timp ostil intervenției statului în chestiunile sociale și favorabil descentralizării. Popovici invoca un stat și o guvernare puternice și deopotrivă slabe”, Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p.118; „Statul federal este anume o formă de stat, centralistă, tocmai în măsura în care poate fi garantată stabilitatea și puterea unui imperiu; iar federalist sau descentralizat în măsura în care este neapărat nevoie pentru dezvoltarea liberă a naționalităților ajunse la majorat”, A. C. Popovici, *op.cit.*, p.221

41 Tratatul tripartit semnat la 20 mai 1882 între Monarhia dualistă, Imperiul German și Italia prin care se forma alianța defensivă denumită Tripla Alianță cuprindea opt articole, dintre care 2, 3 și 4 erau „de o importanță decisivă”, după cum spune Erich Zöllner în *Istoria Austriei*, trad. Adolf Ambruster, vol II, București, Edit. Enciclopedică, 1997, p.523. Italiei i s-a asigurat sprijinul celor doi parteneri aliați în cazul unui atac francez neprovocat, Italia obligându-se la un sprijin similar. Obligația era valabilă și în cazul în care unul sau doi membri ai tratatului ar fi fost atacat/atacați de două sau mai multe puteri (în textul tratatului acestea nefiind nominalizate). Celelalte două parteneri promiteau o neutralitate binevoitoare în cazul în care una dintre puterile alianței s-ar fi văzut îndemnată să poarte un război pentru apărarea propriei siguranțe. Zöllner (p.524) subliniază că Italia a tras cele mai însemnate foloase din acest tratat, ea asigurându-și ajutorul ambelor parteneri împotriva unei agresiuni franceze, în timp ce ea era obligată doar la păstrarea unei neutralități în cazul unui atac al Rusiei asupra Austriei. Monarhia duală era, de fapt, de două ori dezavantajată, fiindcă în 1887 Bismark a încheiat contractul de reasigurare cu Rusia, care trebuia să asigure neutralitatea acesteia în cazul unei agresiuni franceze împotriva Germaniei, contraserviciul fiind neutralitatea Germaniei în cazul unui atac al Monarhiei Habsburgice asupra Rusiei. O oarecare completare a fost făcută printr-un tratat defensiv austro-român semnat în octombrie 1883 și reînnoit în 1913, Germania alăturându-se acestei alianțe defensive.

42 W. M. Johnston, *op. cit.*, p.60, descrie dimensiunea pe care a luat-o înainte de primul război mondial birocrăția austriacă, simbolizată prin panglica roșie. Astfel, la Viena douăzeci și șapte de funcționari se ocupau de achitarea fiecărei taxe. Exemplul anecdotic preluat din Archibald Colquhoun și Ethel Colquhoun, *The Whirlpool of Europe: Austria-Hungary and the Habsburgs*, Londra, 1907, p.210 este ilustrativ în această privință: în jurul anului 1905 un dispecer de teren, judecat pentru neglijență, a fost achitat după ce avocatul său le-a prezentat juraților treizeci de tomuri, declarând: ‘regulamentul, de a cărui nerespectare este acuzat clientul meu, se află în aceste treizeci de volume’.

Vereinigten Staaten von Gross-Österreich, precum și alte scrieri ale sale, fiind impregnate de idei șovine și xenofobe, care vin în contradicție cu statutul multicultural al imperiului și cu încercarea formulării propriei doctrine federaliste. Nemoianu explică înclinația lui Popovici spre noul val de rasism și atacurile acestuia împotriva levantinelor balcanici, evreilor, triburilor și raselor străine de cultura europeană prin apropierea autorului Statelor Unite ale Austriei Mari de tradiția politică xenofobă a lui Eminescu, pe care îl admira, și în parte a unor personalități de avangardă de care s-a lăsat influențat: contele de Gobineau, Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain, Julius Langbehn, Otto Ammon și Ludwig Woltmann, care se bucurau de un anumit prestigiu în viața intelectuală a epocii⁴³.

Amintind despre proiectul ardeleanului A. C. Popovici în vasta sa lucrare *Istoria Austriei*, Zöllner cataloghează propunerile autorului *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* drept bine intenționate, arătând „dorința fierbinte după o soluție cât se poate de justă a problemei naționale austriece”, dar, subliniază istoricul austriac, aceste propuneri „suferă din pricina faptului că forța de rezistență a realităților politice era strivitor de superioară realizabilității acestora” și de faptul că soluția propusă era o chestiune subiectivă, autorul nearătând calea practică de a ajunge la această soluție⁴⁴.

Ideile lui Popovici au fost susținute de mulți lideri ardeleni și apreciate, în prima fază, de unii politicieni din Regat, dar cu cât trecea timpul proiectul federal care preconiza formarea Statelor Unite ale Austriei Mari avea tot mai puțini aderenți. Când Simion Mehedinți îi vorbește lui Titu Maiorescu despre „idealul unirii noastre cu Habsburgii”, profesorul Maiorescu numește această idee „monstruoasă”. La insistențele lui Mehedinți care-i reamintește că „gândul federării noastre cu Austria” fusese susținut cu multă căldură de Ion Maiorescu, tatăl, Titu Maiorescu răspunde: „ceea ce putea fi idealul tatălui meu, al unui transilvănean la 1848, nu poate fi idealul unui român în 1918”⁴⁵. Un simpatizant al ideilor federale în primul deceniu al secolului XX, Take Ionescu, se răzgândește, și într-o conversație cu Stere, care a rămas până la sfârșit un adept al uniunii cu Austria, spune ironic „decât ministru de externe la Viena, cu intrarea României la Habsburgi, mai bine vrei să fii chelner la Chicago!”⁴⁶. Retroactiv, chiar și Alexandru Vaida Voevod, unul dintre cei mai activi militanți federaliști din imperiu, apropiat al moștenitorului coroanei Austro-Ungare, cel care, la sfârșitul anului 1918, a redactat celebra declarație de autonomie a Transilvaniei, pe care a citit-o în parlamentul ungar, scria: „aveam impresia despre atmosfera politică a curții

vieneze, că parcă toți austriecii de marcă, în frunte cu Beck⁴⁷, Lueger⁴⁸ și ceilalți, bucuroși ar fi acționat în favoarea schimbării imperiului, dar nu aveau puțința cum și cu cine să o facă. Toți erau complotiști, pentru susținerea împărăției habsburgilor nu puteau, însă, acționa fără sprijinul împăratului și nu cutezau să ia nici o inițiativă contra voinței lui. Astfel, nimeni nu cuteza să ia poziție ori să pledeze în public pentru schimbările necesare ca să nu-l supere pe Franz Joseph”⁴⁹.

Reformarea Monarhiei duale prin federalizarea ei a fost ratată atât din cauza sistemului politic care nu a reușit să se modernizeze, cât mai cu seamă din pricina împrejurărilor externe și a morții prințului moștenitor. Virgil Nemoianu observă că efortul federaliștilor de la începutul secolului XX de a menține într-o anumită formă conglomeratul politic al Europei Centrale s-a dovedit deplin justificat, iar eșecul lor, de-a dreptul tragic⁵⁰.

Nenumăratele proiecte federale concepute în Europa Centrală în ultimul veac și jumătate n-au rezistat concurenței statului național, acum, însă, se profilează o nouă abordare a ideii, care, susținută de structurile Uniunii Europene, devine tot mai atractivă pentru statele din această regiune⁵¹.

II) De la autonomia teritorială la autonomia politică

Mulți ani după Compromisul din 1867, elitele transilvane au susținut revenirea la autonomia principatului, deși în sine această autonomie nu le-a folosit prea mult românilor ardeleni, care în mod individual aveau aceleași drepturi ca maghiarii sau sașii, dar revendicau drepturi colective, drepturi care, în opinia intelighenței transilvane, nu puteau fi obținute dacă Transilvania nu redevenea autonomă. Declarația de la Blaj (15 mai 1848), prin care

47 Max Wladimir von Beck (1854-1943), premier al Austriei, sub a cărui administrație a fost introdus votul universal pentru bărbați și reprezentarea proporțională a minorităților în parlament, în jumătatea austriacă a monarhiei Austro-Ungare.

48 Karl Lueger (1844-1910), cofondator și lider al Partidului Social Creștin Austriac și primar al Vienei din 1897. Aproape un deceniu după aceea, capitala Austriei cunoaște guvernarea demagogică social-creștină în care se vor regăsi toate elementele anatemi-zate de liberalismul clasic: antisemitismul, clericalismul și socialismul municipal.

49 Liviu Maior, *Al. Vaida Voevod, Între Belvedere și Versailles, Însemnări, memorii, scrisori*, Cluj-Napoca, Sincron, 1993, p.99-100.

50 Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p.123.

51 Proiectul ministrului german de externe Joschka Fischer privind „Federația europeană” consideră între altele că principiul subsidiarității va ajunge la rang constituțional și că viitoarea federație „găsind soluția la problema deficitului de democrație, va deveni pentru cetățenii săi absolut transparentă și inteligibilă”, Joschka Fischer, „Federația europeană”, în *Provincia*, nr. 9, mai 2000. Modelului propus de șeful diplomației germane i se opune, însă, un altul formulat de ministrul de interne francez Jean-Pierre Chevenement, susținător al conceptului unei Uniuni de state naționale.

43 Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p.116.

44 Erich Zöllner, *op. cit.*, p.538.

45 Romulus Seišanu, *Take Ionescu*, București, Universul, 1930, p.294.

46 *Ibidem*.

se proclama autonomia politică a națiunii române și se afirma dreptul său la reprezentare în Dieta Transilvaniei și în guvern proporțional cu populația⁵², le-a servit fruntașilor români drept model pentru autonomia pe care doreau să o legifereze. Astfel, autonomia românilor și autonomia Transilvaniei vor forma până în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea esența programului românilor ardeleni. Acest atașament al românilor față de autonomia Transilvaniei le va afecta, însă, modul de abordare a celorlalte probleme⁵³. Refuzul lor de a se implica în politica activă, ca formă de protest împotriva uniunii cu Ungaria, le-a tăiat, practic, liderilor ardeleni orice punți de negociere cu puterea de la Budapesta și deci orice posibilitate de a obține facilități pentru comunitatea românilor.

Ardelenismul promovat de Șaguna a fost abandonat fără să fie înlocuit cu altceva, iar vreme de aproape jumătate de secol intelectualitatea română din Transilvania s-a retras de pe scena politică, lamentându-se argumentat, dar ineficient, incapabilă să schițeze programe sau strategii viabile. Abia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea s-a produs o schimbare în atitudinea românilor față de autonomia Transilvaniei. Deși conferințele naționale din 1884 și 1887 au inclus conștiincios recâștigarea autonomiei pe lista obiectivelor, fruntașii români ajunseseră să-și dea seama că autonomia Transilvaniei nu mai servea intereselor lor⁵⁴, așa că au înlocuit această revendicare cu ideea unei autonomii naționale care nu mai depindea de existența unui principat transilvan. Maturizarea liderilor ardeleni are loc odată cu publicarea celor două documente prin care intelectualii români din Ardeal și-au prezentat viziunea asupra viitorului: Replica⁵⁵ și Memorandum-ul⁵⁶. Autorul principal al Replicii, Aurel C. Popovici, era preocupat încă din 1891, anul când a fost redactată, de două chestiuni pe care le va analiza și în următorul sfert de veac – autonomia națională și federalismul –, care din punctul său de vedere erau strâns legate. Concluzia Replicii era că românii

pot fi o națiune liberă, egală cu maghiarii, doar dacă cele două popoare sunt separate din punct de vedere politic, iar românii își câștigă teritoriul național propriu în monarhia habsburgică⁵⁷. În apărarea drepturilor naționale autorul Replicii nu acordă prea multă importanță argumentării istorice și constituționale. Spre deosebire de acest document, Memorandum-ul încearcă să găsească rezolvarea chestiunii românești printr-un procedeu consfințit de vreme: intervenția împăratului⁵⁸. Schimbarea tacticii Partidului Național Român este apreciabilă, autorii Memorandum-ului renunțând la revendicarea autonomiei Transilvaniei, dar cerând în schimb împăratului să adopte o soluție federalistă pentru problema naționalităților din imperiu prin „asocierea internă a popoarelor, adunați împregiurul Tronului”⁵⁹. Înlocuirea autonomiei teritoriale cu cea politică pare să fie tot mai agreată în rândul liderilor români. Vasile Goldiș încearcă să demonstreze eficiența acestei mutări de accent atunci când militează pentru activism: „Autonomiștii voiesc realizarea programului național, căci el cuprinde autonomia Ardealului, așadar ei trebuie să voiască și întărirea pozițiunii noastre politice și, prin urmare, nu pot nici contra activității electorale, dacă se vor convinge că această activitate înseamnă pentru noi de fapt o întărire politică. (...) Este cu mult mai ușoară delăturarea acestei piedici atunci, dacă programul nostru politic s-ar lărgi înlocuindu-se autonomia teritorială a Ardealului prin autonomia națională a tuturor românilor de sub coroana Sfântului Ștefan”⁶⁰.

„Cuvântul autonomie este o spaimă pentru centraliștii riguroși din capitala Ungariei. A da naționalităților autonomii național-politice înseamnă, zic ei, a federaliza Ungaria și ideea federalismului trebuie respinsă. Am putea cita cuvinte de ale lor arzând de flăcări și rostite în contra acestei idei. Nici o concesiune să nu se facă așadar ideii autonomiste, aceasta-i urmarea silogismului politic maghiar, și anume pe nici un teren. Din contră, cu cât vom reuși mai bine a ne feri de concesiuni, cu atât mai bine vom introduce în aceste instituții influența statului centralizator, cu atât mai siguri vom putea fi că prețul luptei ce o ducem pentru maghiarizare va fi așa cum îl visăm. Nu putem fi deci surprinși când reprezentanții nenorocitei idei și ai statului național-maghiar fac tot ce pot pentru a-și realiza gândurile de mai sus. Dar ce putem, ce trebuie să facem este: a lua zbirilor unei mizerabile și imorale politici orice pretext de a-și putea pune ghearele pe prada ce-o caută; a întări conștiința poporului

52 Marea adunare a românilor ardeleni de la Blaj (15 mai 1848) adoptă Petițiunea Națională, program care cuprinde 16 puncte principale: reprezentarea românilor în Dietă, utilizarea limbii române în legislație și administrație, scoaterea Bisericii Ortodoxe Române de sub autoritatea ierarhiei bisericii sârbe, desființarea iobăgiei, desființarea breslelor, libertăți pentru activitățile comerciale și industriale, libertatea cuvântului, desființarea cenzurii, libertate personală și de întrunire, gardă națională, impozit după venit, amânarea discuției despre anexarea Transilvaniei la Ungaria până după convocarea unei adunări la care românii să fie reprezentați proporțional. Se alcătuiește un organ executiv pentru îndeplinirea hotărârilor de la Blaj: Comitetul Național Român cu sediul la Sibiu.

53 Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, București, Edit. Enciclopedică, 2000, p.324.

54 *Ibidem*, p.326.

55 *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria: Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România*, Sibiu, 1892.

56 *Memorandumul Românilor din Transilvania și Ungaria către Maiestatea Sa Imperială și Regală Apostolică Francisc Iosif I*, Sibiu, 1892.

57 *Replica*, op. cit., p.144, 151.

58 Keith Hitchins, op. cit., p.327.

59 *Memorandumul*, op. cit., p.22-23.

60 Vasile Goldiș, *Corespondență (1888-1934), Scrisori trimise*, vol. I, ediție îngrijită de Gheorghe Șora, Cluj-Napoca, Dacia, p.136, Scrisoare trimisă lui Aurel Halic, publicată ulterior în *Tribuna Poporului*, 22 aprilie/5 mai 1900.

că autonomia este ideea modernă care ne va salva pe toate terenele și a întări în fiecare om conștiința responsabilității”. (Tribuna, nr. 48, 1/13 martie 1895).

La Conferința Partidului Național din 1905, care a proclamat activismul drept politică oficială, delegații au renunțat și la recăștigarea autonomiei Transilvaniei în favoarea autodeterminării naționale, liberă de tradiția istorică și de precedentele constituționale. Cu toate acestea chestiunea autonomiei a continuat să fie discutată în ziarele vremii, iar liderii ardelenilor nu au renunțat de fapt la această idee niciodată. În 1913 *Gazeta Transilvaniei* voia să convingă că așa stau lucrurile: „consecvent cu sine însuși, tineretul de acum zece ani, urmărind o politică reală, voia să rupă cu orice romantism politic și în foaia lui se putea citi cererea după o revizuire a programului național și abolirea fantasmei cu autonomia Transilvaniei. Dar din inconștientul instinctului național s-a ridicat atunci o rezistență împotriva acestei cereri și programul național a rămas cu punctul său introductiv nealterat”⁶¹. Prea puțin pragmatici, dar resentimentari, românii îi atenționează pe maghiari fără nici un fel de scrupule: „să fim noi Românii numai o jumătate de veac sub dominație politică autonomă, să fim noi stăpâni peste marele aparat de funcționari publici de tot soiul – nici urmă nu ar rămâne din toate acele orașe ungurești, cari nu sunt împregimuite de sate cu locuitori maghiari”⁶². Amenințarea a fost pusă în practică, încet dar sigur, după 1918. Iar fruntașii ardeleni deveniți parlamentari la București au refuzat pentru multă vreme etnicilor maghiari ceea ce cu puțină vreme în urmă nu primiseră ei înșiși din partea politicianilor ungari⁶³.

III) Autodeterminarea și întoarcerea ardelenilor cu fața spre București

Până în 1914, federalismul ca soluție la chestiunea românească și ca garanție a autonomiei românilor fusese înlocuit de elanul irezistibil spre autodeterminare⁶⁴. Odată cu revenirea lui István Tisza la putere în 1913,

61 *Gazeta Transilvaniei*, 14/27 aprilie 1913.

62 *Gazeta Transilvaniei*, 22 septembrie/5 octombrie 1913.

63 Este interesantă comparația pe care o face Vilmos Ágoston, „Dubla conștiință transilvană”, în *Provincia*, nr. 10, aprilie 2000, între dezbaterile parlamentare de la Budapesta (1914) în care deputatul ardelean Teodor Mihali prezintă cererile românilor în 11 puncte, cereri respinse în cele din urmă de legislativul budapestan, și dezbaterile parlamentare de la București (1921) când Károly Kós formula programul transilvanismului sau în 1924, când se discuta legea învățământului și când reprezentanții minorității nu erau lăsați nici măcar să-și expună poziția. Este citată astfel intervenția lui Hans Otto Roth, reprezentant al sașilor, care voia să le amintească deputaților felul în care Maniu a apărut în fața Parlamentului Ungariei, în februarie 1907, dreptul la învățământ în limba română, dar Roth a fost întrerupt brusc: „nu ne obligă pe noi ceea ce s-a petrecut în Parlamentul unguresc”.

64 Keith Hitchins, *op. cit.*, p.342.

șeful Partidului Național al Muncii și-a reluat planul de împăcare a naționalităților, concentrându-se mai cu seamă asupra tratativilor cu românii, pe care îi considera elementul cheie pentru orice reglementare de durată, atât datorită numărului lor (16% din populația Ungariei) și organizării lor politice, cât și rezistenței acestora la maghiarizare. Tisza urmărea să facă pace cu minoritățile printr-o strategie care avea ca obiectiv prioritar formarea statului maghiar unitar, însă în urma tratativilor naționalitățile ar fi obținut unele avantaje pe care șeful guvernului de la Budapesta era gata să le ofere în schimbul liniștii sale și a cabinetului său. Politicianul ungar era nemulțumit de activitatea Partidului Național Român și de colaborarea acestuia cu Bucureștiul, dar în același timp Tisza îi considera pe liderii români prea exigenți și radicali pentru negocieri atât de sensibile, de aceea a apelat la Ioan Mișu, mare moșier și boier, care era acceptabil fiindcă era un moderat respectat care se ținuse departe de grupările politice și se arătase dispus să lucreze în cadrul constituțional existent⁶⁵. De partea cealaltă, reprezentanții comunității române îl apreciau de la distanță și cu oarecare răceală pe Ioan Mișu. Mitropolitul Meșianu spunea, de pildă, că „Dr. Mișu se bucură de cea mai înaltă încredere atât din partea noastră, cât și din partea tuturor Românilor. Dl. Mișu nu ocupă nici o funcție și e prin urmare absolut independent, și e cunoscut ca unul dintre cei mai onești și de bine oameni ai noștri”⁶⁶.

Conducătorii PNR erau, însă, destul de sceptici în privința acestor tratative, dar fiindcă nu aveau o strategie proprie, au fost nevoiți să o accepte pe cea a premierului ungar. Iuliu Maniu este de acord cu tratativele dintre Mișu și Tisza, dar este „sigur că guvernul nu va face nimic pentru sanarea gravamintelor noastre”⁶⁷ și se întreabă, într-o scrisoare trimisă lui Mișu, cu ce scop a pornit în negocieri premierul ungar: „Vrea guvernul de fapt să împlinească pretenziunile, cari se vor înșira în memoriul ce veți prezenta, sau dorește numai să se formeze cu știrea lui un partid nou românesc cu un program mai supărător pentru Unguri, cari apoi va avea să lupte și mai departe pentru ca rând pe rând să valideze ce va putea din el în viitorul mai apropiat sau când va veni timpul ‘oportun’? În primul caz sunt gata a lua parte la lucrările pregătitoare pentru a Vă oferi materialul necesar pentru pertractările intermediare cu guvernul în scopul de a găsi un modus vivendi pentru prezent între guvern și Români, natural respectând pe deplin disciplina de partid și solidaritatea Partidului Național Român. În cazul al doilea, însă, cred că orice pierdere de timp va fi zadarnică. Partidul Național

65 OL, ME, 1904. XIV. 152/3384: *Raportul prefectului comitatului Hunedoarei*, 29 iulie 1904.

66 Interviu acordat de Mitropolitul Ioan Meșianu în *Lupta*, Budapesta, 4/17 august 1910.

67 Scrisoare trimisă de Iuliu Maniu lui Ioan Mișu, datată 3 august 1910, Blaj, în Ioan Mișu, *Spicuri din gândurile mele*, ed. îngrijită de Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1938, p.131.

Român, poporul românesc, nu va putea sacrifica nimic din programul său fără a primi de fapt contravalori vrednice de suferințele trecutului și apte de a asigura pentru viitor viața națională a poporului român”⁶⁸. Deputatul Aurel Vlad, un apropiat al boierului Mișu, se arată și el destul de neîncrezător în privința unui rezultat satisfăcător al tratatelor cu Tisza: „Eu din parte-mi sunt sceptic, nu prea am încredere în succesul acțiunii, cu toate acestea cred că ar fi o greșală a ne pune pe punctul de vedere al rigidului non possumus”⁶⁹. Vasile Goldiș este printre puținii reprezentanți ai elitei ardelenene care îl încurajează deschis pe Mișu, fiind convins că „s-ar putea alcătui un program care să poată fi acceptat chiar și de conducătorii politici serioși ai ungarilor”, dar atenționând că „idealul maghiar este dinastia națională maghiară și independența desăvârșită, ceea ce numai prin detronare și prin descompunerea imperiului se poate ajunge, până atunci lupta noastră va fi o luptă curat defensivă pentru conservarea ființei noastre etnice”⁷⁰.

„Concluzia lui Vaida [Alexandru Vaida Voevod] e: că negocierile nu trebuesc întrerupte fără cauză serioasă. Trebuie însă continuate numai pentru câștigarea unor avantajii administrative, căci numai de acelea ne oferă guvernul ‘um die Romänen zu ködern’: ‘Ziehen Sie die Verhandlungen hinaus, so wird dies nur Ihr Vorteil sein. Gehen Sie aber nicht in die Laube. Es gibt doch nur Eines, das allgemeine, gleiche, gemeindeweise Wahlrecht. Und das wird kommen!’ [pentru a-i momi pe români. Tă-răgânați tratativele, aceasta va fi numai spre avantajul dumnea-voastră. Nu vă lăsați însă trași pe sfoară. Nu există decât una: dreptul de vot universal, egal și pe comune. Și el va veni]. Acest răspuns, la drept vorbind, așteptat cu o legitimă curiozitate, nu mă mulțumește deloc. Dacă înțeleg bine citatele germane, reproduce în scrisoarea lui Vaida, mi se pare că cu mai mult temei pot presupune că Viena, fidelă vechiului său dicton divide et impera, nu vede cu ochi buni acțiunea primului ministru, decât s-ar putea crede că aceea ar fi fost pusă la cale din ‘porunca’ Vienei, cum se presupunea din partea multor oameni de-ai noștri. Adevărat că cu privire la votul universal se spune apodictic: “und das wird kommen”. Mie însă îmi vine să zic în continuare: Aber fragt nur nicht, wann und wie! [...] În fine, pe un ton pesimist, cu oareșicare resemnare, Vaida scrie: «Ceva real

68 *Ibidem*, p.133.

69 Scrisoare trimisă de Aurel Vlad lui Ioan Mișu, 8 august 1910, Orăștie, în Ioan Mișu, *op. cit.*, p.137.

70 Scrisoare trimisă de Vasile Goldiș lui Ioan Mișu, 20 iulie 1910, Arad, în Ioan Mișu, *op. cit.*, p.107.

nu ni se va da nici la capătul vremii. Nouă numai o schimbare de sistem ne poate ajuta»”. (Ioan Mișu, Spicuiuri din gândurile mele, ediție îngrijită de Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1938, p.37-38)

Deși majoritatea liderilor politici români nu credeau în eficiența tratatelor pe care le purta Ioan Mișu cu guvernul budapestan, aceștia și-au dat concursul pentru realizarea documentului de lucru pe care Mișu urma să-l prezinte lui Tisza⁷¹. Cu acest memoriu, mișcarea națională intră într-o nouă fază a dezvoltării sale, acceptând, pe de o parte, negocierile politice ca mijloc de rezolvare a problemelor politico-sociale și sintetizând, pe de altă parte, cererile comunității românești, după principiul autodeterminării, care va juca un rol important în relațiile internaționale după primul război mondial. Principiul autodeterminării este expresia dreptului popoarelor de a dispune de propriul teritoriu. Pierre Kende găsește două puncte de referință în definirea comunităților care pot revendica dreptul la autodeterminare⁷²: primul are caracter politic, fiindcă putem vorbi despre un popor de sine stătător doar în cazul unei comunități umane ajunse la un nivel de organizare politică și de conștiință de sine, datorită cărora se poate trezi la conștiința colectivă a comunității – nu doar prin profeți –, cu unicitatea sa colectivă de natură națională sau teritorială sau de orice fel. Este și cazul românilor transilvăneni, care au conștientizat nu doar apartenența lor la comunitatea de limbă și interese ci au început să facă un pas înainte acceptând politica activă și negocierile cu partea ungară. Al doilea punct de referință menționat de Kende în definirea comunităților care pot cere autodeterminarea pe baze întemeiate se referă tocmai la specificitatea de grup

71 Comitetul executiv al Partidului Național a aprobat textul memoriului care prevedea:

1) autonomie politică – dreptul de a organiza și administra un partid politic pe aceeași bază ca celelalte partide; introducerea votului universal sau, dacă acest lucru nu se putea face imediat, extinderea dreptului de vot și crearea a 50 de circumscripții electorale românești; 2) autonomie administrativă – numirea de funcționari români în ținuturile locuite de români și folosirea limbii române în toate organele administrative și juridice care intrau în contact direct cu cetățenii; 3) autonomia bisericii – conducerea treburilor interne în conformitate cu normele garantate de dreptul civil și canonic și sprijin financiar de la stat în aceeași proporție cu cel acordat bisericilor protestante; 4) autonomia învățământului – dreptul bisericilor și comunităților de a înființa și întreține școli elementare; folosirea limbii române ca limbă de predare în toate școlile elementare care aveau în grijă copii români; construirea a trei școli medii pe banii statului; înființarea unei secții române în cadrul Ministerului Religiei și Educației; 5) autonomie economică – acordarea de subsidii de stat în mod regulat pentru dezvoltarea ținuturilor locuite de români, vezi Ioan Mișu, *op. cit.*, p.159-164

72 Pierre Kende, „Autodeterminare în Europa de Est ieri și azi”, în *Alterra*, I, 1995, nr. 1, p.38.

care poate susține definiția de popor, fiindcă nu orice comunitate diferită poate aspira cu temei spre autodeterminare (în interiorul multor națiuni putem găsi subdiviziuni bazate pe deosebiri regionale, sociale sau culturale), doar în cazul în care conștiința individualității distincte precede orice diferență atunci – și numai atunci – aceasta contribuie la constituirea ca popor⁷³.

Comunitatea care dorește autodeterminarea trebuie să demonstreze că are voință și putere. Românii transilvăneni aveau de partea lor voința, dar nu știuseră de-a lungul deceniilor care au urmat Revoluției de la 1848 să-și negocieze puterea. Expectativa în care au stat liderii români mai bine de jumătate de veac, incapacitatea lor de a găsi soluții viabile pentru propria comunitate constituie la începutul secolului XX un handicap major în obținerea autodeterminării. Pentru declararea dreptului la autodeterminare nu este suficientă afirmarea individualității politice distincte, ea trebuie completată în mod necesar cu o anumită greutate politică. De aceea românii ardeleni încercau, ce-i drept cu multă întârziere, să găsească mijloacele, pârgurile politice, care ar fi putut să dea conținut pretenției de autodeterminare.

Capacitatea unei comunități de a obține autodeterminarea, remarcă argumentat Kende, nu este doar o chestiune cantitativă, ci este o problemă de organizare practică și de posibilitate de acțiune politică. Românii transilvăneni aveau o pondere numerică însemnată, dar în negocierile cu executivul ungar nu aveau nici un alt atu important, diplomația bucureșteană ne jucând prea apăsător cartea minorităților din imperiu, deși, cel puțin cât a durat alianța cu Puterile Centrale, România putea încerca să jongleze în acest sens dacă și-ar fi propus o strategie clară de politică externă. Dar lucrurile erau mult mai complicate⁷⁴, și chiar dacă cele două partide importante din Regat, liberal și conservator, au acordat o anumită atenție chestiunii naționalităților din Ungaria, acest lucru era făcut din calcule politice⁷⁵. În această situație liderii românilor ardeleni nu aveau nici un instrument prin care să influențeze deciziile de la Budapesta, singura lor speranță până în 1914 era moștenitorul tronului, Franz Ferdinand, care

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Tratatul cu Austro-Ungaria nu a fost niciodată supus ratificării Parlamentului de la București. Aderarea României la Tripla Alianță s-a făcut sub forma unui tratat bilateral cu Austro-Ungaria (30 octombrie 1883). Proaspeții aliați au convenit să-și vină în ajutor dacă ar fi atacați de Rusia, deși numele acesteia nu a fost menționat, și s-au angajat să nu intre în nici o alianță îndreptată împotriva unuia dintre statele lor. Germania a aderat în aceeași zi la înțelegere printr-un act separat. Regele Carol și primul ministru Ion C. Brătianu au insistat ca aranjamentul să fie ținut secret, temându-se să nu stârnească un val de proteste în rândul politicianilor și al opiniei publice, care era preponderent filo-franceză.

⁷⁵ Liberalii și conservatorii erau dispuși să se folosească de situația grea a românilor transilvăneni pentru a intra în grațiile electoratului și pentru a se discredita reciproc, dar au găsit astfel și un bun prilej de a întări poziția României în cadrul Triplei Alianțe și de a-și promova obiectivele de politică externă în Europa de Sud-Est. Vezi Keith Hitchins, *op. cit.*, p.284 și urm.

cocheta cu ideea federalizării Imperiului. Odată cu moartea sa și declanșarea războiului, revendicările transilvănenilor au rămas în suspensie, iar reprezentanții Partidului Național oscilau între Viena și București, dar își făceau datoria pe front servind Imperiul. Cei plecați în Regat, fie de frica războiului, fie datorită ideilor lor unioniste, erau acuzați de trădare în ziarele vremii, ziare care abandonaseră (și din pricina cenzurii) programul național⁷⁶ și se pronunțau negativ în legătură cu Regatul: „Românii din Transilvania și Ungaria nicidecum n-au apelat la ajutorul (celor din România) și n-au cerut să-i mântuiască din nici o robie – pur și simplu pentru că noi am avut și avem o soartă de sute de ori mai bună decât poporul din România. Starea noastră culturală, economică, socială și politică este dovedită cu date nerăsturnabile ca fiind cu mult superioară cetățenilor din România”⁷⁷. Opiniile de acest fel au fost reluate după integrarea Transilvaniei în Regat chiar de fruntașii ardeleni care primiseră funcții în executivul bucureștean. Astfel, Alexandru Vaida Voevod făcea, trecând într-un alt palier, o comparație similară: „grandomania ‘grofilor’ unguri, în contactul lor politic și convențional, era democratică, în comparație cu aceea a protipendadei parveniților politici bucureșteni”⁷⁸.

Soarta Transilvaniei a fost determinată în cele din urmă de aranjamentele internaționale⁷⁹, ideea unirii tuturor etnicilor români într-un singur stat venea în principal din Regat, mai ales dinspre Partidul Național Liberal (din care se trăgeau principalii arhitecți ai unirii Principatelor Dunărene), ardelenii erau în număr restrâns interesați de acest deziderat, iar conservatorii preferau o alianță sigură cu Puterile Centrale în schimbul măririi teritoriului. Ideea României Mari a învins odată cu prăbușirea imperiilor, în 1917-1918. Unirea Transilvaniei cu România a fost posibilă pe de-o parte datorită acordului cu Antanta și pe de altă parte datorită situației

⁷⁶ *Gazeta Transilvaniei*, care are o orientare filo-germană în ultimii ani ai războiului, scrie în 1916 că „față de refugiații ardeleni, noi ne-am fixat de la început punctul nostru de vedere. Dacă în această sângeroasă dramă europeană ei au preferat să-și părăsească postul plin de răspundere, ei și-au scris singuri sentința de moarte. În momentul trecerii graniței ei înșiși au rupt toate legăturile cu noi, iar punându-se mai târziu în serviciul unor mișcări contrare intereselor noastre și ale patriei, i-am considerat de oameni cari, conștient ori inconștient, au trădat interesele acestei patrii”. *Gazeta Transilvaniei*, 22 ianuarie/4 februarie 1916.

⁷⁷ *Gazeta Transilvaniei*, 12/25 ianuarie 1917.

⁷⁸ Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, vol. II, ed. îngrijită de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Dacia, 1995, p.15.

⁷⁹ Transilvania a fost promisă României de puterile Antantei, mai întâi pentru a obține neutralitatea ei și apoi pentru a o îndemna să se alăture aliaților împotriva Puterilor Centrale. Încă din 1914 – potrivit lui Alexandru Marghiloman – de la Petersburg se comunicase că, în schimbul unei alianțe, Rusia se angaja să garanteze, în cazul victoriei, alipirea la România a Transilvaniei, Bucovinei și Basarabiei de Nord, în Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol.I, ed. îngrijită de Stelian Neagoe, București, Edit. Machiavelli, 1994, p.166-167.

revoluționare din Ungaria anului 1918, unde viața politică se radicalizase. Liderii ardeleni negociau, încă la finele anului 1918, cu noul guvern ungar, cerând pe 9 noiembrie „preluarea puterii depline de guvernare asupra teritoriilor locuite de români în Țara Ungurească și Ardeal”⁸⁰. Negocierile care au urmat au eșuat, lăsând chestiunea transilvană spre rezolvare Conferinței de Pace de la Paris. Câteva zile mai târziu conducerea Partidului Național a lansat manifestul „Cătră popoarele lumii”, proclamând hotărârea națiunii române de „a-și înființa pe teritoriul locuit de dânsa statutul său liber și independent”⁸¹. Consiliul a convocat apoi Marea Adunare Națională la 1 decembrie la Alba Iulia pentru a vota unirea românilor din Transilvania, Banat și Ungaria cu România, afirmând autonomia provizorie a teritoriilor ardeleni, iar cu această ocazie a fost înființat Marele Sfat Național Român, care a numit o zi mai târziu organul său executiv: Consiliul Diligent. În interiorul Consiliului existau două curente contrare: unul care susținea menținerea autonomiei transilvane și altul care propunea unirea necondiționată.

Nemulțumirile și criticile fruntașilor ardeleni la adresa politicii Regatului, dilemele lor din perioada Consiliului Diligent demonstau o dată în plus că elita transilvană nu era pregătită pentru abandonarea idealului său mai vechi, autonomia, iar componenta regionalistă a Partidului Național se va preocupa și în perioada interbelică de proiecte politice federaliste și autonomiste.

80 Ion Popescu Puțuri, Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România: 1 decembrie 1918*, București, Edit. Politică, p.623.

81 *Ibidem*, p.654.

(IM)POSBILA FEDERALIZARE A IMPERIULUI HABSBURGIC

Ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a fost martorul nașterii partidelor politice de masă și al unei radicalizări crescânde, sociale și naționale, în toată Europa est-central-răsăriteană, unde rivalitatea etnică, naționalismele și crizele identitare iau forme noi, iar liderii naționalităților marginalizate experimentează modele, teoretice și practice, pentru așezarea lor egală alături de naționalitățile care dețin puterea în Imperiul Habsburgic. Una dintre soluții, propusă și susținută de Aurel C. Popovici, este federalismul – o formulă menită să reformeze monarhia aflată în declin, dar în același timp o metodă prin care grupurile etnice din ce în ce mai nemulțumite de hegemonismul germano-austriac și maghiar să-și poată dobândi identitatea culturală și politică dorită.

„În Elveția, o țară federală, zeci de cantoane formează aproape niște țări separate. Au culturi și tradiții distincte, deși trăiesc împreună. Toate statele naționaliste centralizate și-au ucis provinciile, culturile și limbile (dialectele). Este adevărat că Imperiul din centrul Europei a fost deosebit în toate privințele, din cauza tendințelor naționaliste. Dar cred că naționalismul este o noțiune relativ nouă care a acționat în detrimentul anumitor regiuni și provincii, proliferând în națiunile proaspăt create. Probabil că e necesară o reducere pentru ca aceste regiuni, provincii, națiuni să nu ajungă la forme care le-ar dăuna în viitor. Independența națională poate amenința regiunile individuale. Dar anumite regiuni și provincii nu consideră neapărat o primejdie acea formă imperială de centralizare care este favorabilă unității prin pluralitate.

Fiind de origine română, m-am gândit mereu, împreună cu alții, că sângeroasa împărțire care a separat Transilvania, România și Ungaria a fost poate originea catastroficului conflict și a căderii Imperiului federal. Este adevărat, și alte țări au trecut prin aceeași situație, dar neînțelegerea criminală care a existat între România, Transilvania și Ungaria a devenit poate una din cauzele majore ale colapsului confederației pluraliste”. (Eugene Ionesco, „Imperiul Austro-Ungar – precursor al confederației Europei Centrale?”, în Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii, ed. Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Iași, Polirom, 1997, p.254).

Adepții români ai federalismului, prin proiectele lor sau prin aderarea la alte proiecte din epocă, au încercat să susțină și să stimuleze ideea națională. Nicolae Bălcescu și Dumitru Brătianu au fost cuceriți de Giuseppe Mazzini, care la mijlocul secolului al XIX-lea făcea planuri pentru înfăptuirea unei Europe federale democratice și republicane, având la bază statul național. Ideea unității poporului român, panromânismul, cum îl numea Bălcescu, era scopul tuturor planurilor de federalizare la care ar fi urmat să participe teritoriile românești. Pacea nu se va putea stabili în regiunea Dunării de Jos, spunea Bălcescu într-o scrisoare către Ion Ghica, dacă nu se va întemeia o federație bazată pe principiul egalității națiunilor conlocuitoare. „Trebuie recunoscute trei națiuni de sine stătătoare: cea maghiară, cea iugoslavă, cuprinzând pe croați, dalmați, sloveni și sârbi, și cea română, cuprinzând pe românii din Transilvania, Banat și Ungaria, la care se vor adăuga românii din celelalte provincii românești. Determinarea teritoriului național se va face pe cale plebiscitară, urmându-se indicațiile majorității. Fiecare națiune se va îngriji de administrația internă, culte, justiție, finanțe locale și instrucție publică, care sunt de competența statului național, fără ca guvernul federal să se poată amesteca în acest domeniu domestic. Federației îi revine conducerea politicii externe, apărarea teritoriului și rezolvarea chestiunilor comerciale și financiare de interes general”¹.

În secolul al XIX-lea au existat numeroase proiecte de federații și confederații din care românii urmau să facă parte, multe dintre ele fiind propuneri ale reprezentanților români pentru federații româno-maghiare, ca posibilă rezolvare a problemei naționale în teritoriile din Transilvania și Ungaria locuite de români. Dumitru Brătianu și Simion Barnuțiu au fost principalii adepți ai acestei formule. Ion Măiorescu, de pildă, susține un proiect de dimensiunea celor gândite de Mazzini, în care propune Dietei din Frankfurt la 1848 crearea unei federații dunărene care să cuprindă spațiul dintre Marea Baltică și Marea Neagră, incluzându-i și pe români și pe unguri, totul sub conducerea Germaniei: „O astfel de Ungarie, explica Măiorescu, legată prin alianță ofensivă și defensivă cu România și alipite amândouă de Germania printr-o legătură de stat, înlătură pericolul panslavismului, asigură Răsăritul Europei și câștigă Germaniei o influență necesară ce i se cuvine până la Marea Neagră”². Cel care a făcut cel mai laborios, fundamentat și argumentat proiect federalist este Aurel Popovici, neobosit teoretician și practicant al chestiunii naționale, convins că rezolvarea problemei naționale a românilor din afara granițelor regatului este posibilă numai în cadrul unui Imperiu Habsburgic federalizat.

În căutarea soluțiilor pentru unitatea națională, ideile federaliste au jucat un rol pozitiv, chiar dacă nu determinant, iar toate proiectele de acest

fel au avut ca punct de plecare Transilvania. Ideea federalistă a fost, astfel, formulată și în Memorandum-ul din 1892, în care se cerea ca „sistemul de guvernare să fie reformat în patria noastră, astfel ca să se asigure drepturile odată câștigate și să se țină seama de interesele legitime ale tuturor popoarelor ce compun statul ungar poliglot (...) să se ia cât mai curând inițiativa pentru asocierea internă a popoarelor și cu încredere împrejurul Tronului să emulăm cu toții întru consolidarea și fortificarea patriei comune”³. Mult mai devreme, Andrei Șaguna a propus de asemenea satisfacerea aspirațiilor naționalităților pe căi constituționale. În timpul revoluției de la 1848 el ajunsese să vadă în federalizarea monarhiei mijlocul cel mai bun de armonizare a intereselor dinastiei cu cele ale naționalităților, și, după cum notează Keith Hitchins, Șaguna trebuie socotit printre cei dintâi români susținători ai „Austriei Mari”⁴.

În concepția sa despre o „Austrie unită”, înaltul ierarh transilvănean a combinat atât elemente de centralism, cât și de federalism. Andrei Șaguna ar fi dorit să extindă în întreaga monarhie un cod de legi austriac uniform sau o constituție ca mijloc de eliminare a privilegiilor locale, care, în concepția sa, și-au pierdut orice valabilitate în epoca modernă și erau doar obstacole în calea progresului social. În același timp el a dorit să păstreze un grad suficient de autonomie provincială pentru a îngădui diferitelor naționalități să-și urmeze propria lor dezvoltare pe baza caracterului lor distinct și în cadrul general istoric și geografic, care devenise parte integrantă a existenței lor. Acesta a fost motivul principal al susținerii de către Șaguna a autonomiei transilvănene și a eforturilor de a insufla o „conștiință transilvăneană” tuturor locuitorilor principatului⁵. Mai vehement, Simion Barnuțiu răspunde pe 25 martie 1848 propagandei unioniste maghiare printr-un manifest în care cerea mai întâi recunoașterea românilor din imperiu ca națiune liberă și egală cu celelalte, conform principiilor enunțate de revoluția din 1848, și apoi discutarea unirii cu Ungaria: „Numai după ce va fi constituită și organizată națiunea română, pe temeiul libertății egale, atunci să se facă federațiune cu ungurii, pentru apărare comună, cum face o națiune liberă cu altă națiune liberă. Fără condițiunea libertății egale românii să nu pășească la nece un gen de uniune, ci să se unească cu națiunile care recunosc libertatea națiunilor și o respectează în fapt”⁶.

3 Vasile Netea, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Ungaria*, Fundația Regele Mihai, Colecția Transilvania, p.142-143.

4 Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873*, trad. Aurel Jivi, București, Univers Enciclopedic, 1995, p.115.

5 *Ibidem*, p.185.

6 Simion Barnuțiu, *Discursul ținut în catedrala din Blaj la 2/14 maiu 1848*, în George Ciorănescu, *România și ideea federalistă*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, p.8.

1 George Ciorănescu, *România și ideea federalistă*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, p.33.

2 *Ibidem*, p.40.

Contextul politic al epocii

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul veacului XX, elita politică românească din Transilvania căuta modalitățile de construire a unei identități culturale și politice prin care să răspundă discursului naționalist maghiar și politiciii de maghiarizare coordonate de la Budapesta. Redarea autonomiei Transilvaniei și federalizarea Imperiului Habsburgic au fost cele două soluții prin care inteligența ardeleană a încercat să susțină ideea națională, în cadrul legislativ al vremii. Ambele proiecte urmăresc același scop: evoluția identității naționale din stadiul incipient în care se preocupă doar de sine și de rezolvarea problemelor de moment la un stadiu mai dezvoltat în care să poată dezvolta chestiunile mari pe termen lung, în perspectiva evoluției politice și sociale a imperiului⁷.

În anii 90 ai secolului al XIX-lea sistemul dualist se dovedea tot mai incapabil să gestioneze crizele sociale și politice din imperiu. Compromisul din 1867 încheiat între reprezentanții dinastiei habsburgice și maghiarii conduși de Ferenc Deák a marcat în multe privințe o dominație a politiciii ungare asupra imperiului⁸, dominație care a spulberat speranțele de autonomie ale românilor din Transilvania. Prin Acordul de creare a Dublei Monarhii, Transilvania încetase să mai existe ca unitate politică separată, iar românii deveniseră din populație majoritară a fostului principat una din minoritățile naționale ale Ungariei. Sistemul înființat la 1867 și menținut de împăratul Franz Joseph nu satisfăcea practic diferitele minorități din imperiu și, cu excepția germanilor, a nobilimii poloneze, a nobilimii maghiare care prefera încă status-quo-ul, toate celelalte grupuri sociale și naționale cereau la sfârșitul secolului al XIX-lea reforme serioase care să restabilească toate națiunile istorice în dreptul lor statal.

Instaurarea dualismului este interpretată de elita naționalităților nemaghiare din imperiu, dar și de mulți politicieni austrieci, drept cauză a principalelor crize politice și sociale din monarhie. De asemenea, mulți istorici central și est europeni consideră că dualismul a fost germenul morții Imperiului Habsburgic. Există însă și păreri contrare care susțin că soluția dualismului nu era mai periculoasă decât oricare alt aranjament

⁷ În clasificarea făcută de Miroslav Hroch mișcărilor naționale româniei ajung, odată cu problematizarea identității naționale, în stadiul al treilea al existenței lor naționale, având un potențial de acțiune „de masă”. Periodicizarea pe care o face Hroch definește succesiv aspectele unei mișcări naționale care trece de la starea incipientă a descoperirii rolului legitimator al culturii, prin trezirea conștiinței naționale, la o mișcare națională de masă. Pentru teoria celor trei etape vezi Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, trans. by Ben Fowles, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

⁸ Piotr S. Wandycz, *Prețul libertății. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, București, Edit. All, 1998, p.186.

constituțional cu condiția ca Franz Joseph să fi avut voința și inteligența de a evolua și de a realiza, atunci când era necesar, un compromis cu celelalte națiuni istorice, restabilind vechile structuri federale ale monarhiei, care constituiseră adevărata ei forță în trecut⁹. Dar norma după care s-a condus împăratul a fost, până spre sfârșitul vieții sale, prudența, astfel încât a preferat să păstreze compromisul din 1867, cu riscul de a trezi nemulțumirea celorlalte naționalități, nemulțumire care la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor s-a acumulat și a crescut treptat după principiul bulgărelui de zăpadă.

„[...] conflictele naționale, care pe drept atrăgeau asupra lor atenția Europei și care astăzi sunt complet greșit prezentate, erau așa de violente încât din cauza lor mașinăria statului se gripa și se oprea de mai multe ori pe an, dar în intervale și pauze oamenii se înțelegeau de minune între ei și-și vedeau de treburi de parcă nu s-ar fi întâmplat nimic [...]. Oamenii acționau în această țară – uneori cu patima dusă la paroxism și la ultimele ei consecințe – totdeauna altfel de cum gândeau sau gândeau altfel de cum acționau. Kakanian era statul cel mai în vârstă; era statul care într-un fel sau altul nu se mai întrecea decât pe sine însuși în longevitate, între fruntariile lui erai liber în sens negativ”. (Robert Musil, *Omul fără însușiri*, vol. I, trad. Mircea Ivănescu, București, Univers, 1995, p.55-56)

Nici cele două națiuni care dețineau puterea în stat, austro-germania și maghiarii, nu erau mulțumite de regimul instaurat în 1867, fiindcă sistemul dualist funcționa greoi, nu avea la îndemână instituții proiectate pentru această inovație politică, iar democratizarea celor existente și a vieții politice din monarhie era în contradicție cu principiile hegemonice ale dualismului. Cercurile conducătoare maghiare considerau în anii 90 ai secolului al XIX-lea compromisul drept un simplu tratat de alianță, încheiat cu scopul satisfacerii obligațiilor din Sancțiunea Pragmatică, dar mai cu seamă pentru asigurarea independenței statului ungar. Afacerile de interes comun din monarhie erau tot mai des văzute ca fiind temporare, urmând ca ele să treacă sub controlul exclusiv al părții maghiare, în măsura consolidării sale în cadrul pactului.

Pe fondul crizei liberalismului din Austro-Ungaria, la începutul ultimei decade a secolului al XIX-lea, un nou sistem politic s-a instalat în imperiu și o nouă clasă politică s-a impus atât la Viena, cât și la Budapesta. Partidele tradiționale, apărute în urma Revoluției din 1848, liberalii și conservatorii,

⁹ Jean Berenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourgs*, Paris, Librairie Artheme Fayard, 1990, p.480.

la care se adaugă partidele naționaliste din Austria și Ungaria, vor fi nevoite să țină cont acum de Partidul Social Democrat, de Partidul Creștin Social și de mișcarea pangermanistă al cărei ideal era Germania Mare, și care repune în discuție existența monarhiei. În capitala Ungariei autoritatea lui Kálmán Tisza este în declin după cei 15 ani în care a deținut puterea și a impus Partidul Liberal, condus de marii proprietari funciari, la cârma Ungariei.

Tisza a reușit în perioada cât a fost șeful guvernului să întărească centralizarea prin lărgirea atribuțiilor prefecturilor și ale comisiei administrative prezidate de aceștia în defavoarea autonomiei departamentelor. Consolidarea dominației atât față de Austria, cât și față de naționalități era, însă, platforma comună a liberalilor aflați la putere și a partidelor de opoziție, chiar dacă proiectele tactice erau diferite, scopul rămânea mereu identic. Din acest motiv, armata imperială și regală comună întregii monarhii și loială dinastiei, întru totul străină Ungariei, era motiv de conflict permanent între Viena și Budapesta și pretext de scandal perpetuu pentru naționalismul ungar. Armata, considerată de împărat principalul pilon al supraviețuirii monarhiei, constituia pentru politicienii maghiari un veșnic subiect de dispută.

„Comună și una, așa cum este ea, trebuie să rămână armata mea, forța puternică ce apără monarhia austro-ungară împotriva oricărui dușman. Credincioasă jurământului ei, armata mea întregă trebuie să-și continue drumul, îndeplinindu-și cea mai sfântă dintre datorii, pătrunsă de un spirit de unitate și armonie care respectă particularitățile naționale și servește particularitățile fiecărui popor spre binele marelui întreg”. (fragment dintr-un ordin de zi dat în 1903 de Franz Joseph în Jean-Paul Bled, Franz Joseph, trad. Smaranda Bedrosian, București, Edit. Trei, 2002, p.542)

Sub presiunea Vienei, Tisza a fost nevoit în 1888 să prezinte în parlament un program de reformă a armatei, proiect în care era prevăzută modernizarea recrutării, dar și impunerea limbii germane ofițerilor în rezervă, așa cum pretindea împăratul. Discutarea legii militare a dezlanțuit agitația naționalistă nu numai în parlament, ci și pe stradă, și acesta a fost momentul în care Tisza a început să piardă teren, dar guvernul său a căzut pentru că nu reușise să rezolve problemele sociale și politice serioase legate de menținerea marii proprietăți funciare și a dezvoltării industriale, pe fondul sărăcirii micii nobilimi (gentry) și al creșterii proletariatului industrial și agricol. Urmarea a fost că în 1892 Franz Joseph l-a numit în fruntea cabinetului ungar pe Alexander Wekerle, partizan al reformelor, care a fost, până în 1918, singurul președinte de origine burgheză al consiliului ungar.

În aceeași măsură, dar din motive diferite și sub alte pretexte, liberalii pierdeau teren și la Viena, cedând, încet dar sigur, dreptul de a participa la viața publică socialiștilor, naționaliștilor slavi, antisemiților pangermanici, antisemiților social-creștini. Liberalii n-au reușit nici să integreze aceste noi mișcări în ordinea legală, nici să le satisfacă cerințele. Schorske descrie în *Viena fin-de-siècle* cum grupările aflate în conflict, deși aveau paradisuri diferite, împărțeau același iad: conducerea clasei mijlocii liberale austro-germane¹⁰. Astfel, în anii 1890, utilizând când urna de vot, când obstrucția parlamentară, când demonstrațiile și conflictele de stradă, mișcărilor antiliberale paralizau statul și-i îndepărtau pe liberali din pozițiile de conducere pe care le dobândiseră cu doar treizeci de ani înainte. Situația devenea paradoxală pentru burghezi liberali, fiindcă avuția lor sporea, în vreme ce puterea lor politică era în declin. Autorul celebrei *Viena fin-de-siècle* ilustrează elocvent această situație explicând că burghezia liberală domina viața profesională și culturală a Imperiului, în timp ce puterea ei politică devenise ca și inexistentă: „înalta burghezie vieneză, într-o măsură mai mare chiar ca împăratul pe care îl slujea cu atâta loialitate, domnea fără să poată conduce”¹¹.

Pe fondul acestui peisaj aflat în mișcare, elita politică românească din Transilvania contabiliza nemulțumirile și reproșurile la adresa guvernului ungar, începând cu 1879, când Parlamentul maghiar a adoptat legea potrivit căreia predarea limbii ungare devenea obligatorie în școlile elementare românești confesionale ortodoxe și unite – prima dintr-o serie de legi menite să pună de acord educația naționalităților cu ideea Ungariei ca stat național maghiar¹² – continuând cu legea din 1883 care impunea limba maghiară ca limbă de predare în școlile medii ale naționalităților și cu alte acte normative care subminau autonomia bisericilor românești.

Prin acțiunile sale, guvernul de la Budapesta urmărea extinderea controlului administrației maghiare asupra profesorilor și preoților, pe care îi considera principalii oponenți ai politicii de asimilare.

„În ciuda ‘șovinismului lingvistic maghiar’ (Móritz Csáky), în ciuda interdicțiilor și proceselor de presă emanate de la autorități, în ciuda unor abuzuri sângeroase izolate, trebuie să spunem două lucruri de bine despre unguri: maghiarizarea sau asuprirea naționalităților nu a fost niciodată condiționată «etnico-rasial», ci cultural. Atributul ungarismului a fost numai și numai limba! Orice om care adera la ungarism avea de fapt,

10 Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, trad. Claudia Ioana Doroholschi și Ioana Ploșteanu, Iași, Polirom, 1998, p.281.

11 *Ibidem*, p.282.

12 Keith Hitchins, *România 1866-1947*, trad. George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Humanitas, 1996, p.211.

indiferent de origine, aceleași șanse. Și: era vorba atunci în general de hotărâri politice și naționale, care nu aveau incidență asupra persoanei și nu penetrau sfera vieții particulare. De aceea, ele nici nu pot fi aduse la același numitor cu măsurile colective și teroriste din statele succesoare din perioada interbelică și postbelică". (Paul Lendvai, Ungurii, trad. Maria și Ion Nastasia, București, Humanitas, 1999, p.313)

Răspunsurile intelectualității românești din Transilvania la experiențele politice din cele două capitale ale imperiului au fost adesea divergente, reprezentanții românilor erau pe măsura acestora fie preventivi și rezervați, fie adepți ai pasivismului, fie activiști înnăscuți și revoluționari, dar cu toții legalisti. Deși aveau scopuri și idealuri comune, totuși de cele mai multe ori, în istoria zbuciumată a principatului, elita sa politică și culturală a fost divizată.

În interiorul mișcării politice române, care cuprindea la sfârșitul secolului al XIX-lea noi militanți proveniți din rândurile clasei mijlocii și ale țărănimii, existau două tendințe, una exponentă a ideilor pasiviste, reprezentată de vechea generație, în frunte cu Ion Rațiu, și alta grupată în jurul *Tribunei* din Sibiu, formată din Septimiu Albini, frații Brote, Vasile Lucaciu, care încă din 1893 insistau pentru abandonarea pasivismului și pentru participarea activă a românilor în luptele parlamentare. Promotorii neoactivismului cereau abandonarea luptei pentru redobândirea autonomiei Transilvaniei, care fusese scopul principal al pasivismului. Teoreticianul acestei noi mișcări, Vasile Goldiș, argumenta, folosind o logică simplă, că „putem să facem tot ce făceam în pasivitate. Pentru ce pe lângă aceasta să nu facem și ce se poate face în activitate?”¹³. Disputa inteligenței române din Ardeal a luat sfârșit, formal, în 1905, la Conferința Partidului Național, unde majoritatea delegaților a votat pentru participarea la viitoarele alegeri parlamentare și a renunțat la cererea autonomiei principatului, revendicare care a fost înlocuită cu cererea de recunoaștere a românilor ca „individualitate politică” și de acordare a unor garanții legale pentru „dezvoltarea lor etnică și constituțională”.

Modificarea punctului de căpătâi al programului Partidului Național Român era un compromis pe care politicienii români îl făceau sub presiunea vremurilor, în ciuda acțiunilor naționaliștilor maghiari, dar pe fondul mișcărilor pangermaniste și panslaviste. Această mutare, prin care inteligența ardeleană sacrifica principala sa țintă de după instaurarea dualismului, urmărirea rezolvarea problemelor naționale printr-un proiect pe termen mai lung. În acest fel elita politică românească din Ardeal este obligată, printr-un joc ale cărui reguli ea însăși le-a impus, dar la care se

13 Vasile Goldiș, *Scrisori social-politice și literare*, Timișoara, Facla, 1976, p.80.

adaugă și multe necunoscute, unele imprevizibile, să iasă din vechile șabloane etnice și identitare și să adere la proiecte mai generoase. Odată trasată această ecuație cu variabile nedeterminate, promotorii autonomiei naționale au căzut de acord că federalismul era cadrul constituțional pentru dezvoltarea acestuia.

Împăratul – stâlpul monarhiei și garantul reformării ei

În 1906, data la care a apărut *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich*, federalizarea Monarhiei Habsburgice devenise un loc comun pentru politicienii români¹⁴, care gândeau că singura soluție pentru realizarea autonomiei era federalizarea imperiului, care se zbătea nu doar datorită crizei politice și economice, ci și din cauza unei lipse tot mai accentuate de legitimitate. Împăratul părea singurul liant între grupările și tendințele divergente din interiorul monarhiei, dar imobilismul său, venerat și contestat până și de anturajul său familial, era catastrofal, fiindcă niște reforme curajoase i-ar fi putut satisface pe cei care țineau la ideea unui mare stat dunărean¹⁵. Cunoscând fragilitatea monarhiei, Franz Joseph avea nevoie de instituții care să poată face față atât curentelor centrifuge care veneau din partea partidelor naționaliste, cât și mișcărilor naționalităților nemulțumite de statutul lor în cadrul sistemului dualist. Dar împăratul nu era dispus să guverneze împotriva guvernelor de la Viena și Budapesta, și cu trecerea timpului Franz Joseph devenea un partizan din ce în ce mai înverșunat al status quo-ului și al dualismului atâta vreme cât era vorba despre un dublu centralism și Austro-Ungaria se putea sprijini pe dinastie, armată, administrație.

Conceptul de politică rituală poartă amprenta clară a tradiției habsburgice. Cancelaria imperială cu aura sa ceremonios protocolară constituia în Imperiul Austriac târziu unicul focar eficient de convergență a loialității civice¹⁶, la care au subscris și românii – aceștia, și după instaurarea dualismului, au continuat să se raporteze Curții de la Viena, încercând să justifice acest „act de trădare” făcut împotriva lor: „noi suntem de bună credință, că Majestatea sa, care a accentuat alipirea tradițională a poporului român, nu o a făcut numai din paradă fără din convingerea ce o are și o a câștigat atât de când conduce destinele acestei mari monarhii, cât și din istorie, care nu poate înregistra nici un act de trădare săvârșit de neamul nostru”¹⁷.

Gazetele vremii sunt pline de declarații de loialitate față de împărat, prin care românii cer protecție suveranului, plângându-se de asuprirea maghiară: „Speranța de scăpare o vedem și acum ca totdeauna în înălțimea

14 Keith Hitchens, *op.cit.*, p.221.

15 Jean Berenger, *op.cit.*, p.460.

16 Carl E. Scorske, *op.cit.*, p.20.

17 *Telegraful Român*, nr. 93, 16 septembrie 1890.

tronului. Românii au vărsat sânge pentru dinastie, românii au fost totdeauna neclintii în credința lor către tron și nu se poate ca ungurii să-i nimicească și asuprească sub masca, că ei sunt singurii stâlpi ai tronului. Până acum le-a succedat de minune bine a-și face și aici în toate treburile și au încurcat și ițele dincolo în cealaltă parte a monarhiei, e o altă întrebare dacă nu se vor deochia odată. Lumea întreagă nu o pot pune nici ei la cale. Șiretenia e o armă puternică, dar ea e o armă mai puțin durabilă. Poate că și naționaliștii din Austria să prindă de veste de pericolul în care sunt împinși, poate că și noi aici să venim odată ca să ne înțelegem noi între noi și să restabilim solidaritatea atât de necesară, și atunci ungurii vor avea să-și facă seama cu noi ca un factor, care nu e de desconsiderat”¹⁸.

Devotamentul față de împărat îl determină pe George Barițiu să critice momentul ales pentru trimiterea delegației memorandiste la Viena: „Promovarea Memorandumului român la tron pe calea unui peregrinariu la Viena tocmai în ajunul jubileului de 25 de ani al încoronării, totdeauna o am dezaprobat, și acesta o am și spus respectivilor. Lucrul însă s-a întâmplat. Noi românii știm, că chiar și încercarea de a se prezenta memorandumul la coroană a fost mijlocul cel din urmă, să nu creadă însă nimeni că acum din partea românilor va urma revoluțiunea. Acesta e imposibilitate. Românimea mai mult nu va face revoluțiune, destul am gustat din amarul anilor 1848-1849 și din experiențele câștigate atunci”¹⁹.

Românii au perseverat cu tenacitate în redactarea ceremonioaselor memorii către ‘drăguțul de împărat’, cel puțin până la Memorandum, dar și după aceea, așteptând în continuare o schimbare providențială în bine din direcția palatelor Hofburg și Belvedere. În pofida gesturilor spectaculoase de contestare și bravadă ale unor lideri dezamăgiți ca Avram Iancu și Papiu Ilarian, sau a tendinței de a trece în Principate cu gândul că în Ardeal nu se mai poate face nimic, imaginarul social va reuși totuși, ca în atâtea alte rânduri, să arunce de pe umerii împăratului responsabilitatea nedreptății românilor ardeleni²⁰. Periodic și necondiționat, românii își întorceau privirea către împărat, care, ca un profet care nici nu prevede, nici nu poate hotărî liber ce urmează să facă, îi neglija mereu pe acești supuși loiali pentru care „Patria și tronul, dinastia de Habsburg, sunt lucruri scumpe, cele mai scumpe din viața poporului nostru român”²¹, fiindcă „rar este o dinastie în Europa cea bătrână care să poată să se reazeme cu atâta siguranță pe credința popoarelor ca dinastia noastră”²², iar „Simțămintele dinastice au fost stelele

conducătoare în politica românilor, totdeauna vâjnoasele brațe ale românilor deasupra sunt gata a prinde armele pentru tronul habsburgilor, pieptul feciorilor noștri stau gata în fața gloanțelor dușmane”²³.

Loialitatea pe care o genera Casa de Habsburg se baza pe susținerea, întărirea și punerea în practică a celor două principii cunoscute sub denumirile de Kaisertreue – devotamentul față de persoana împăratului – și Hausmach – construcția simbolică a persoanei împăratului – aceste două componente ale patriotismului dinastic fiind substitutul patriotismului austriac mărturisit de naționalitățile Imperiului dinastiei Habsburgice.

Devotamentul față de monarh a fost piesa de legătură care a ținut unit imperiul și a făcut ca grupurile etno-naționale să caute rezolvări pentru problemele lor nu prin secesiune, ci prin dialog cu reprezentanții tronului. Loialitatea față de împărat devenise într-un fel parte din *sacrificiu nations*, care îi transforma pe cehi, croați, sârbi, români în „austrieci”²⁴. Era un *modus vivendi* al naționalităților, care mai sperau în reformarea imperiului, dar care căutau în același timp soluții alternative pentru idealurile lor. Acest model de complementaritate, care păstrează și cultivă fidelitatea față de împărat, propunând simultan formulele constituționale de păstrare a identității naționale, este punctul de plecare al proiectului de federalizare făcut de Aurel C. Popovici²⁵.

Salvarea monarhiei și garantarea drepturilor minorităților prin federalizarea imperiului.

Doctrina politică a Austriei Mari, așa cum este descrisă în lucrarea lui Aurel C. Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich*, apărută în 1906 la Leipzig, se află în opoziție cu sistemul dualist, despre care autorul scrie că „a purtat în el, dintru început, germenele disoluției”²⁶. Acest sistem era ineficient nu doar prin construcția instituțiilor sale care se corelau cu mare greutate sau prin pârgurile birocrăției supercentralizate care încurajau și susțineau maghiarizarea, ci și prin raportarea politicului și executivului la instanța supremă²⁷. Potrivit lui A. C. Popovici dualismul ar fi putut avea rost

23 *Telegraful Român*, nr. 93, 4/16 septembrie 1890.

24 Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, trad. Magda Jeanrenaud, Edit. Universității Alexandru Ioan Cuza, 1995, p.23.

25 Aurel C. Popovici, *Stat și națiune. Statele unite ale Austriei Mari*, trad. de Petre Pandrea, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, reeditată la București, Edit. Albatros, 1997.

26 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.143.

27 A. C. Popovici argumentează ineficiența sistemului dualist prin „lipsa unui guvern central, lipsa unui parlament și lipsa unui aparat juridic al imperiului, care să funcționeze în toată regula, sunt suficiente ca să dovedească oricărui om care are bun simț că cele două părți ale imperiului se vor înstrăina și nu pot să nu se înstrăineze din ce în ce mai mult, până în momentul când o despărțire definitivă nu va mai putea fi înlăturată”.

18 *Telegraful Român*, nr.26, 5/17 martie 1891.

19 *Telegraful Român*, nr. 70, 7/19 iulie 1892.

20 Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Humanitas, 1997, p.50, pentru această atitudine de loialitate a românilor față de Împărat, vezi și Liviu Maior, *Memorandumul. Filosofie politico-istorică a petiționarismului românesc*, Cluj, Edit. Fundației Culturale Române, 1992, și de același autor, Alexandru Vaida Voevod *între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori)*, Cluj, Sincron, 1993.

21 *Telegraful Român*, nr. 92, 1/13 septembrie 1890.

22 *Telegraful Român*, nr. 78, 24 iulie /5 august 1890.

atâta timp cât ar mai fi existat o cât de mică speranță că germanii și maghiarii vor rămâne stăpâni pe cele două principate, adică „atâta timp cât mai există o oarecare perspectivă că se putea înfăptui germanizarea în Austria și maghiarizarea în Ungaria. Sau, în sfârșit, atâta timp cât se putea presupune că acest dualism ar fi în stare să mulțumească, cel puțin, pe maghiari. Toate aceste premise au pierdut demult orice valoare. De aceea nici dualismul nu-și mai găsește azi nici o justificare”²⁸.

Renunțarea la sistemul dualist era condiția necesară, chiar dacă nu suficientă pentru reformarea imperiului și refacerea Austriei Mari. Aurel C. Popovici proiectează această reformă plecând de la federalizarea monarhiei pe baza principiului naționalităților și de la păstrarea monarhului ca centru vital de putere al statului, astfel încât acesta să poată legitima cu ajutorul accesoriilor sale istorice și de imagine noua față a Austriei, atât suspușilor săi, cât și marilor puteri europene, fiindcă Marea Austrie avea dubla misiune de a conserva imperiul și de a proteja micile națiuni din sud-estul Europei de pericolul pangermanismului, de care A. C. Popovici nu se teme prea tare, și de pericolul panslavismului aflat în creștere: „oricare va fi politica urmărită de Rusia în Extremul Orient, aspirațiile ei în Sud-Estul Europei rămân aceleași. Realizarea lor poate fi numai amânată; despre o renunțare la ele nici nu poate fi vorba”²⁹.

I) Autonomie teritorială și autonomie personală

Cu aceste motivații la care adaugă o lungă serie de nemulțumiri ale minorităților din Ungaria față de puterea budapestană, de multe ori de pe poziții radical-naționaliste, fruntașul român propune federalizarea monarhiei pe baza principiului naționalităților, intrând astfel în controversă cu federaliștii austro-marxiști, adepți ai federalismului pe principii istorice. În sprijinul punctului său de vedere A. C. Popovici îl citează pe autorul monografiei referitoare la rasele și naționalitățile din Austro-Ungaria, Bertrand Auerbach, argumentând că cercurile guvernamentale cele mai autorizate „au făcut o dogmă intangibilă din «unitatea» și «indivizibilitatea» Ungariei, păcat numai că naționalitățile subjugate n-au avut niciodată aceeași credință în această necesitate metafizică”³⁰.

Liderul român nota că proiectul federalist nu poate fi pus în practică în absența delimitării teritoriilor etno-lingvistice, căreia i se opun apărătorii privilegiilor anacronice: „în locul teritoriilor «istorico-politice» trebuiesc create tocmai cele «național-politice». Fiecare naționalitate trebuie să știe odată pentru totdeauna și în mod evident care sunt granițele sferei ei de drepturi. Aceasta este o condiție imperioasă pentru soluționarea tuturor problemelor relative la starea naționalităților din întregul nostru imperiu”³¹. De cealaltă parte, principalii teoreticieni ai chestiunii naționale din cadrul austro-marxismului, Karl Renner și Otto Bauer, erau adepții unui federalism pe principii istorice, plecând însă de la aceeași idee de prezervare a Imperiului Habsburgic. Practic, cei doi propuneau un „federalism personal” în care sfera vieții naționale (limba și cultura) era complet separată de instituțiile administrative și de cele economice. La baza acestui tip de federalism stătea principiul autonomiei personale, un principiu foarte dezbătut în statele Europei democratice după cel de-al doilea război mondial și care între timp a câștigat teren în țările occidentale ale continentului³².

Cel care a propus teoria autonomiei naționale pentru fiecare individ, legată de persoană și nu de teritoriu, a fost Karl Renner, de două ori cancelar, în 1918 și în 1945, și primul președinte al celei de-a doua republici austriece, până la moartea sa în 1950. Statul urma să fie împărțit în teritorii naționale diferite de țările istorice, din moment ce fiecare land adăpostea, în medie, două sau trei minorități. Fiecare locuitor avea să fie recenizat într-un Kataster, în care se declara de bunăvoie pentru o naționalitate liber aleasă. El urma să-și aleagă reprezentanții, iar monarhia ar fi devenit, după proiectul lui Renner, o federație de comunități pentru toate problemele culturale, în vreme ce prerogativele economice și militare erau încredințate unui stat național. Aceeași idee a autonomiei național-culturale este sugerată și de Otto Bauer, a cărui țintă politică este, însă, un stat socialist federativ care să înlocuiască formula imperială. Bauer dezvoltă teza „autonomiei naționale extrateritoriale”, bazată pe protecția naționalităților și prezervarea acestora indiferent de teritoriul pe care se află minoritățile. Asigurarea drepturilor micilor popoare din imperiu ar fi pus capăt, în viziunea lui Bauer, luptelor

28 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.160.

29 *Ibidem*, p.163. Chiar dacă A. C. Popovici recunoaște existența ambelor pericole – panslavist și pangermanist – îl subliniază mai degrabă pe primul dintre acestea: „Tumulțuoasa afirmare a principiilor naționale pe de o parte, adâncă umilire la care sunt expuse acum experiențele nenorocite cu germanizarea și maghiarizarea pe de altă parte – iată izvoarele de unde au ieșit ideile fantastice ale panslavismului care astăzi devine un pericol real” (p.173); sau „tendențele de germanizare ale împăratului Iosif II au dat o puternică impulsie nașterii principiului naționalităților, căci au trezit conștiința națională a popoarelor, amenințate în existența lor”.

30 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.274.

31 *Ibidem*, p.222.

32 Principiul autonomiei personale poate fi aplicat într-o regiune eterogenă din punct de vedere național, unde trăiesc amestecate mai multe grupuri naționale. Locuitorii care doresc se asociază, astfel, în funcție de afinitatea lor națională și nu de locul de rezidență, pentru a-și administra împreună și în totală independență propriile lor chestiuni naționale, statul mărginindu-se, în acest aranjament, la administrarea problemelor comune tuturor naționalităților. Principiul autonomiei personale nu se bazează, așadar, pe configurația geografică a unei regiuni date, ci pe opțiunea individuală. Vezi pentru această temă și T. B. Bottomore, *Austro-Marxism*, Oxford, Clarendon, 1976; D. Erdstein, J. Droz, *L' Europe Centrale, Evolution Historique de l'Idée de «Mitteleurope»*, Paris, Payot, 1960; Otto Bauer, *Mapping the Nation*, Londra, Gopal Balakrishnam, 1996, după ediția din 1924.

pentru accesul la putere în noul stat și în același timp ar fi stopat tendințele centrifuge la nivelul întregului organism politic.

Proiectele lui Renner și Bauer încercau să concilieze statul multinațional cu menținerea identităților naționalităților. Federalismul, despre care este vorba aici, se exprimă oarecum la bază și face să coexiste principiul teritorial, cu care se identifică interesul statal general, cu principiul personal, el însuși parte a intereselor comunitare naționale³³. În acest fel, chestiunea frontierelor care trebuiau retrasate, în cazul federalizării imperiului pe baze naționale, putea fi depășită, fiindcă așa cum pomeneste și István Bibó în cartea sa despre *Mizeria micilor state central europene*, frontierele națiunilor din Imperiul Habsburgic erau nelămurite, teritoriul revendicat de imaginarul național al fiecărui grup de populație fiind mai vast decât cel de care dispunea în realitate.

II) Proiectul federal al lui Aurel C. Popovici

Pentru autorul român al *Statelor Unite ale Austriei Mari*, accesul naționalităților imperiului la un stat național simbolic era esențial în ciuda dificultăților concrete de punere în practică a trasării unor frontiere mai mult sau mai puțin subiective. Aurel C. Popovici respingea ideea federalismului istorico-tradițional, pe motiv că vechile entități istorico-politice nu mai puteau legitima cererile etnice, sociale, economice ale naționalităților³⁴.

De aceea, Popovici încearcă să demonstreze că doar federalismul pe baza principiului naționalității ar putea fi o soluție justă: „adevărata ființă a acestui principiu – aplicat la noi – nu este separatismul, nici iredentismul, ci tendința popoarelor odată trezite la conștiință să formeze individualități politice autonome, pe teritoriile lor naționale, înlăuntrul monarhiei; atunci nu este permis să se plece în rezolvarea acestor chestiuni, nici dintr-un punct de vedere unilateral, privitor la întrebuintarea limbii materne, nici din acela al măsurilor administrative. Aceste probleme noi le-am caracterizat drept probleme constituționale. Deci ele pot fi judecate și tranșate numai din punctul de vedere al unei modificări constituționale, care să privească întreaga monarhie³⁵. Principiul naționalităților astfel expus urmărea constituirea unor state autonome în cadrul monarhiei, plecând de la premisa „un stat, o națiune“. În paralel însă, Karl Renner formula dreptul individual la autodeterminare, propunând un principiu de organizare a statului în care

popoarele puteau dispune de ele însele, un drept care era până acum apanajul exclusiv al dreptului internațional public și care devine acum principiul unui contract social a cărui autolimitare este însoțită de garanții constituționale în cadrul statului multinațional.

Independenței naționale, fondatoare a statului națiune, i se substituie autonomia națională, în care dreptul popoarelor de a dispune de ele însele este exercitat chiar în interiorul statului, în funcție de un drept de opțiune individual³⁶. Aurel C. Popovici nu era prea departe de principiul de autodeterminare formulat de Renner atunci când scria că „se impune monarhiei noastre o constituție care, pe de o parte să recunoască și să garanteze individualitatea național-politică a diferitelor sale națiuni, iar pe de altă parte să asigure cu adevărat unitatea și forța imperiului. Națiunea trebuie să poată ajunge, pe baza unor relațiuni reale, la convingerea fermă că Imperiul Habsburgic este unica garanție adevărată a păstrării individualității naționale³⁷. Recunoașterea națiunilor este perfect compatibilă cu menținerea echilibrului politic al statului în situația în care constituția stipulează modalitatea lor de a coexista. Legislația imperiului era însă deficitară la acest capitol, iar artizanul român al federalizării monarhiei nu se baza pe această legislație în proiectul său: „niciodată această reformă nu va putea fi efectuată pe cale parlamentară (...). Marea neînțelegere istorică, între popoarele Imperiului Habsburgilor, poate fi aplanată după sfânta dreptate pentru toate părțile în litigiu numai de un judecător imparțial³⁸.

În înțelegerea lui Popovici, doar împăratul putea decide schimbarea sistemului politic al monarhiei: „pentru a asigura viitorul imperiului, trebuie să ieșim din formalismul mărunț al legalității, pentru a ajunge în domeniul dreptului; vom fi nevoiți să spargem labirintul acesta putrezit, pentru ca dreptul tuturor popoarelor din imperiu să se poată desfășura în mod liber. Atunci vom putea exclama cu contele Clam-Martiniz (Heinrich Clam Martiniz, 1863-1932, om de stat austriac, deputat, cancelar al Austriei între 1916-1917; prieten al arhiducelui Franz Ferdinand): «cele hotărâte, pe cale de decret de către împărat, îmi sunt mai plăcute, cele hotărâte de o oligarhie parlamentară»³⁹. Autorul român al proiectului de federalizare a imperiului înțelegea astfel că formula alegerilor libere, chiar după o eventuală reformă a legii electorale, este nerelevantă într-un sistem în care nivelul de organizare politică nu este suficient de evoluat.

În statele aflate în curs de modernizare, alegerile servesc doar pentru intensificarea puterii forțelor sociale de dezbinare și adeseori reacționare și dispariția autorității publice. „În trasarea unui guvern care urmează să fie condus de oameni peste alți oameni – avertiza Madison în *The Federalist*, nr. 51 – marea dificultate este următoarea: mai întâi trebuie să dai

33 Stephane Pierre-Caps, *La federalism personnel in La Multinational. Avenir des minorites en Europe Centrale et Orientale*, Paris, Odile Jacob, 1995, p.264.

34 Robert A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol. II, New York, Octagon Books, Fourth Edition, 1983, p.198.

35 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.221-222.

36 Stephane Pierre-Caps, *op.cit.*, p.262.

37 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.225.

38 *Ibidem*, p.298.

39 *Ibidem*, p.301.

guvernului posibilitatea să-i controleze pe guvernați și apoi să-l oblige să controleze⁴⁰. Dar în țările aflate în curs de modernizare, guvernele se află în imposibilitatea de a îndeplini prima funcție și mult mai puțin pe a doua, problema primordială nefiind libertatea, ci crearea unei ordini publice legitime⁴⁰. Împăratul ar fi urmat, potrivit ecuației lui Popovici, să instaureze, eludând instituțiile legislative, sistemul federalist, și tot împăratul, prin încrederea și puterea de care se bucura, ar fi urmat să legitimizeze acest sistem. De aceea, în centrul întregului edificiu construit de A. C. Popovici se afla împăratul, care urma să rezolve atât divergențele dintre imperiu și statele componente, cât și cele dintre statele monarhiei: „Împăratul este sacru, inviolabil și nu este responsabil; Împăratul exercită puterea guvernamentală (puterea federală) prin guvernul imperial și funcționarii subordonați acestuia; Răspunderea pentru guvernul imperial o are președintele lui; Împăratul numește și destituie pe președintele guvernului imperial, numește după propunerea președintelui, în toate funcțiunile și serviciile imperiale, dacă legea nu dispune altfel; Împăratul numește guvernele diferitelor state naționale, precum și pe funcționarii lor superiori...”⁴¹. Aurel C. Popovici schița un sistem politic care să sporească puterea și autoritatea împăratului. În această formulă, autorul *Statelor Unite ale Austriei Mari* se baza pe loialitatea tradițională a naționalităților față de curtea imperială, în pofida opoziției tot mai accentuate a liderilor minorităților față de strategiile monarhului.

Pe împărat ar fi vrut Aurel Popovici să-l convingă în primul rând că prin autoritatea cuvântului său poate schimba „ordinea dualistă devenită odioasă”. De aceea atenția deosebită acordată de Popovici limbii federale și poziției împăratului – investit cu toate prerogativele recunoscute în ordinea internă a monarhiilor constituționale – căuta să măgulească cercurile de la Viena⁴². Guvernul federal urma să gestioneze puterile: judecătorească, legislativă și executivă, iar la art. 12 se arată că „împăratul, împreună cu guvernul său, exercită întreaga putere în imperiu”⁴³. La fel, „puterea legislativă a imperiului este exercitată în comun de a) împărat; b) camera deputaților; c) senat”⁴⁴. Statele componente aveau propriile parlamente, guverne și instanțe judecătorești⁴⁵; „Imperiul garantează statelor naționale teritoriul lor, autonomia lor, în măsura în care ea nu este limitată prin constituția imperiului și constituțiilor lor speciale”⁴⁶. Planul lui A. C. Popovici urma să fie pus în practică printr-o lovitură de stat dată de

împărat⁴⁷. Cum se știe, autorul nu era adeptul metodelor democratice, pe care le critică de pe poziții radicale în volumul *Naționalism sau democrație*, apărut în 1911, respingând, după cum menționa Zigu Ornea, tot ceea ce era rațional (el îi spunea raționalist) și necesar în structurile evolutive ale unui stat, care în secolul XX nu putea și nu trebuia să respingă democrația și modelul ei modern⁴⁸. În 1908-1909, Popovici era împotriva alfabetizării și a votului universal: „o mână de doctrinari nerăbdători, cu capul plin de informații superficiale, vrea să introducă votul universal”⁴⁹ și dădea ca exemplu negativ țările unde fusese introdus: „Că împăratul Austriei a introdus și va mai introduce votul universal în vechea împărăție, știu și eu. Dar numai niște naivi pot formula de aici un argument de generalizare”⁵⁰. Dacă s-ar fi introdus votul universal în Transilvania, jocul politic în Parlamentul de la Budapesta ar fi schimbat mult situația românilor ardeleni.

„Statele-Unite ale Austriei are o îndoită însemnătate: nicăieri nu va găsi cineva adunate cu atâta străduință informații așa de felurite, așa de cu gust puse la o parte [...]. Este atâta putere de a frământa acest mare subiect, de a rânduși și folosi atâtea știri de atâtea feluri, culese din atâtea locuri, este atâta energie de stil, care arată un scriitor cu chemare”. (Nicolae Iorga, *O luptă literară*, vol. II, *Vălenii de Munte*, 1916, p.339)

Susținătorii proiectului federal pus la punct de Popovici erau, însă, mult mai puțini decât oponentii săi. Naționaliștii maghiari, germani, slavi, dar și români s-au arătat nu numai precauți și sceptici, dar s-au situat pe poziții radicale atunci când au criticat ideile sale federaliste. Proiectul lui Popovici a găsit, însă, un sprijin deplin în gruparea politică din jurul moștenitorului tronului, Franz Ferdinand. Arhiducele își dădea seama că nesfârșitele conflicte între națiunile și popoarele imperiului reprezentau un pericol major pentru soarta monarhiei. În dezacord cu teoreticienii dualismului, moștenitorul tronului credea într-o posibilă conciliere între centralism și autonomie național-teritorială. Deși potrivit transformărilor sociale pe baza unor reforme imperios cerute, arhiducele consimțea la înfăptuirea acestora, dându-și seama că fără ele criza regimului politic nu putea fi depășită⁵¹.

40 Samuel P. Huntington, *Ordinea politică a societăților în schimbare*, trad. Horațiu Stamatiu, Iași, Polirom, 1999, p.16.

41 A. C. Popovici, *op.cit.*, p.293.

42 G. Ciorănescu, *op. cit.*, p.76.

43 A. C. Popovici, *op. cit.*, p.291.

44 *Ibidem*, p.290.

45 *Ibidem*, p.294.

46 *Ibidem*, p.295.

47 *Ibidem*, p.265.

48 Zigu Ornea, *Polifonii. Cronică literară*, Iași, Polirom, 2001, p.339-340.

49 Aurel C. Popovici, *Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne*, București, Albatros, 1997, p.152.

50 *Ibidem*, p.153.

51 Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei. Controverse în Austro-Ungaria privind statutul Transilvaniei*, partea II și III, București, Silex, 1997, p.66.

„Imperiul Austriac a avut marea șansă de a transforma Europa Centrală într-un stat puternic și unitar. Însă austrieii erau din păcate divizați în rândul lor între un naționalism arogant pangerman și propria misiune central-europeană. Ei nu au reușit să construiască o federație a unor națiuni egale, iar eșecul lor este răspunzător de dezastrul întregii Europe. Nemulțumite, celelalte națiuni ale Europei Centrale au pulverizat Imperiul în 1918, fără a realiza faptul că, în ciuda soluțiilor sale inadecvate, era de neînlocuit“. (Milan Kundera, Un Occident Kidnappé ou la tragédie de l'Europe Centrale, în „Le Débat“, 27 noiembrie 1983, tradus în Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii, ed. Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Iași, Polirom, 1997, p.226)

Proiectul lui A. C. Popovici a rămas un exercițiu teoretic, nu doar din cauza opoziției împăratului și a naționaliștilor de diverse culori și etnii, dar mai cu seamă datorită dispariției principalului său susținător, Franz Ferdinand.

Tentativa târzie de federalizare a imperiului încercată de urmașul lui Franz Josef, Carol I, în octombrie 1918 a fost respinsă de națiunile imperiului, care în noile condiții politice își cereau și proclamau dreptul de autodeterminare și despărțire de statul austro-ungar, iar pe 3 noiembrie imperiul își încetase existența. Dispariția sa a reprezentat o catastrofă pentru Europa dunăreană și totodată pentru întreaga Europă; noua stare de lucruri avea să creeze mai multe probleme decât rezolvase. Totuși, ea era rezultatul unei voințe libere deliberate și nu doar al disperării popoarelor și al dorințelor legitime ale anumitor grupuri naționale⁵². Jean Berenger se întreabă în finalul *Istoriei Habsburgilor* dacă „chiar era nevoie ca Austro-Ungaria să fie distrusă?“ Răspunsul: „popoarele sale erau incontestabil mai libere înainte de 1914 decât în sistemele instaurate din 1938 încoace (până la căderea comunismului)”⁵³. Românii, slovacii, rutenii își împart încă amintirile despre monarhie între spaime și nostalgii.

⁵² Jean Berenger, *op.cit.*, p.512.

⁵³ *Ibidem*, p. 516.